

P U B L I C A T I E.

Onderzoeksgids voor archieven van lagere overheden
in Drenthe, Friesland en Groningen

ambtenaren / en ieder / die het verder a
tuur behoorlijk te respecteren / en zich da
ing / te gedragen.

exemplaar van het reglement / worden b
missive /

Manieg te Assen.
de Regtbank.

n.

om daar van tevens de Lt. Colloneis
armieren.

eden.

van de respectieve schuitesfen / met last /

Onderzoeksgids voor archieven van lagere overheden in Drenthe, Friesland en Groningen

Egbert Brink

Bertus Hempenius

Jeroen Hillenga

Arnold den Teuling

Colofon

Onderdelen zijn geschreven door:

Egbert Brink (EB), Bertus Hempenius (ALH), Jeroen Hillenga (JH), Arnold den Teuling (AJMdT), Jelle Hagen en Jack de Vries.

Aan de totstandkoming is bovendien meegewerkt door A.P. van Nienes en L. Oldersma.

De oorspronkelijke tekst is afgesloten in oktober/december 2001, daarna herhaaldelijk aangevuld en verbeterd tot de versies van 25 augustus 2003, 9 juli 2004, 9 december 2004.

Grafische verzorging: Docucentrum, provincie Drenthe.

Omslag: gedeelten van een publicatie door de gouverneur der provincie Drenthe, waarbij een Koninklijk Besluit in werking treedt omtrent het reglement van bestuur voor het platte land en een nieuwe gemeentelijke indeling, waarbij de schouten worden benoemd, met uitzondering van de gemeenten Hoogeveen en Zuidwolde. 1819.

Inhoud

0.	Inleiding: doelstelling	5
1.	Onderzoek in archieven van gemeenten en waterschappen in het algemeen; onderzoek in series notulen, correspondentie en financiële bescheiden	7
1.1.	Literatuuronderzoek en internet; gebruik van audio-visueel en kaartmateriaal; waar het onderzoek te beginnen?	7
1.1.1.	Literatuuronderzoek	7
1.1.2.	Audiovisueel materiaal	8
1.1.3.	Kaartmateriaal	8
1.1.4.	Waar beginnen?	10
1.2.	1811-1850	10
1.3.	1850 tot de invoering van de Basisarchieffcode van de VNG	14
1.4.	Vanaf de invoering van de Basisarchieffcode tot circa 1970	17
1.5.	Gemeentelijke herindelingen en samenvoeging van waterschappen	19
2.	Onderzoeksthema's waarvoor bijzondere archiefstukken in gemeente- en waterschapsarchieven aanwezig zijn	21
2.1.	Gemeente- en dorpsgeschiedenis in het algemeen, gemeentelijke organisatie	21
2.2.	Financiën	23
2.3.	Eigendommen	24
2.4.	Bevolkingssamenstelling	25
2.5.	Migratie en minderheden (EB)	26
2.6.	Openbare orde, criminaliteit	28
2.7.	Openbare veiligheid	28
2.8.	Landbouw	29
2.9.	Economische zaken	30
2.10.	Ruimtelijke ordening en volkshuisvesting	33
2.11.	Verkeer en vervoer, infrastructuur	34
2.12.	Volksgesondheid	36
2.13.	Sociale zaken en arbeid	37

2.14.	Onderwijs	39
2.15.	Cultuur en sport	40
2.16.	Monumenten	40
2.17.	Godsdienst	41
3.	Onderzoeksvoorbeelden	43
3.1.	Bestuurlijke ontwikkeling in Diever (1780-1850)	43
3.2.	Twee burgemeesters in Zuidwest-Drenthe	44
3.3.	Koning Willem III bezoekt de provincie Groningen	46
3.4.	Werkhuis, verzorgingstehuis, Parkheem te Opende – Een kleine sociale geschiedenis op de Gronings-Friese grens	49
3.5	De verbetering van de Linde	51
4.	Bestuurlijke achtergronden	57
4.1.1.	Geschiedenis van het gemeentebestuur 1811-1870	57
4.1.1.1.	Lokaal bestuur voor 1811	57
4.1.1.2.	Streven naar eenheid: van bestuursreglementen naar gemeentewet	59
4.1.1.3.	Uitbreiding van gemeentelijke taken in de tweede helft van de 19e eeuw	62
4.1.2.	Geschiedenis van de gemeentebesturen vanaf 1870	63
4.2.1.	Waterschappen in het algemeen	67
4.2.2.	Schets van de organisatie van de waterschappen in Drenthe	67
4.2.2.1.	Veenschappen	67
4.2.2.2.	Waterschappen	68
4.2.2.3.	Archieven	70
4.2.3.	Schets van de organisatie van de waterschappen in Friesland	71
4.2.3.1.	Dijkwaterschappen	71
4.2.3.2.	Veenpolders	71
4.2.3.3.	Boezemwaterschappen	73
4.2.3.4.	Archieven	74
4.2.4.	Schets van de organisatie van de waterschappen in Groningen vanaf circa 1811*	75
4.2.4.1	Algemeen	75
4.2.4.2.	Archieven	81

0.

Inleiding: doelstelling

Deze gids is bedoeld voor amateur-onderzoekers die ooit eens of enkele malen archieven hebben geraadpleegd, voor hun eigen genoegen of met een specifieke vraag. Met name denken wij aan genealogen die hun stamboom met nadere gegevens omtrent de gevonden familie willen aanvullen, aan mensen die beperkte onderzoekservaring hebben opgedaan bij het verkrijgen van een bouw- of milieuvergunning of anderszins, mensen die ooit een studiezaal van een gemeente-, waterschaps- of rijksarchief hebben bezocht.

Wij denken dat deze gids ook bijzonder nuttig kan zijn voor meer ervaren onderzoekers die zich tot nu toe hebben beperkt tot materiaal aanwezig in de rijksarchieven in de provinciehoofdsteden, of omgekeerd, onderzoekers die uitsluitend het archief in de eigen gemeente hebben bezocht. Er bestaat daarbuiten heel veel meer, en ook veel meer gedetailleerde informatie. Bovendien vullen archieven die op verschillende plaatsen worden bewaard elkaar aan: wat in het ene archief ontbreekt is vaak in een ander in afschrift aanwezig.

Voor sommige streken zijn er meer toegespitste zogenaamde bronnenboeken gemaakt, bijvoorbeeld voor Westerwolde en Het Bildt. Deze publicatie kan daarnaast een inhoudelijke toelichting geven op de daarin vermelde bronnen, tenminste voorzover het de gemeenten en waterschappen betreft. Er bestaan ook meer thematisch ingerichte gidsen, zoals die voor genealogie of huizenonderzoek. De laatste zijn veelal per archiefbewaarplaats ingericht. Een aparte vermelding in dit genre verdient de thematische gids voor waterstaatsgeschiedenis: M. Gravendeel (red.), Droege fuotten. Onderzoeksgids voor de Friese waterstaatsgeschiedenis, Leeuwarden 1998. Hoofdstuk 3.5 in deze publicatie is een artikel hieruit.

Arnold den Teuling

1.

Onderzoek in archieven van gemeenten en waterschappen in het algemeen; onderzoek in series notulen, correspondentie en financiële bescheiden

(AJMdT, EB)

Zoeken in archieven is een tijdrovende bezigheid, ook als men één bepaald onderwerp wil uitzoeken, bijvoorbeeld de geschiedenis van een school. Dat komt doordat degene die het archief heeft gevormd, dat niet deed om het de onderzoeker later gemakkelijk te maken, maar om zelf achteraf de gang van zaken te verantwoorden. Bij kleinere gemeenten en waterschappen waren vele aangelegenheden eenmalig of van korte duur en geringe omvang, vandaar dat de archiefstukken in de negentiende eeuw veelal chronologisch werden opgeborgen, en niet op onderwerp. Zij zijn wel vaak, maar lang niet altijd, van alfabetische indices op naam of onderwerp voorzien. De archiefvormer kon op grond van een flauwe notie wanneer ongeveer een zaak zich had afgespeeld de eventueel later nog benodigde stukken terugvinden. Een belangrijke beperking van de inhoud van archieven is gelegen in het feit dat het archief alleen zaken bevat waarbij de gemeente of het waterschap ook werkelijk een taak had. Bijvoorbeeld: pas vanaf circa 1905 is de gemeente verplicht bouwvergunningen af te geven (de Woningwet dateert van 1901), en vóór die tijd vindt u in gemeentearchieven, geen stukken over woningbouw, maar in beginsel alleen stukken over gemeentelijke gebouwen (gemeentehuis, openbare scholen, dienst-woningen).

De eerste regel voor onderzoek in archieven is dan ook: begin met literatuuronderzoek. Bijna alle catalogi van plaatselijke, provinciale en landelijke bibliotheken staan op internet. Daarin staan de titels van boeken en tijdschriften, maar voor de inhoud van de tijdschriften moet u andere, in de bibliotheek zelf aanwezige bronnen nagaan. Maak met behulp van de plaatselijke bibliotheek, de provinciale bibliotheekcentrale of een wetenschappelijke bibliotheek met een historische collectie (bijvoorbeeld die van de rijksarchieven in de provinciehoofdstad, opgegaan in Drents Archief, Groninger Archieven, Tresoar; daaruit wordt in Drenthe en Fryslân uitgeleend) een overzicht van relevant lijkende boeken en tijdschriftartikelen. Vergeet daarbij ook oudere boeken en tijdschriften niet. Op het gebied van de plaatselijke geschiedenis is ook in het verleden veel gepubliceerd, en vaak over tegenwoordig ongebruikelijke onderwerpen. De 18de-eeuwse serie De Tegenwoordige Staat, per provincie ingedeeld en in de 20ste eeuw herdrukt, is voor veel onderzoeksonderwerpen een belangrijk en ook praktisch startpunt,

1.1.

Literatuuronderzoek en internet; gebruik van audio-visueel en kaartmateriaal; waar het onderzoek te beginnen?

1.1.1.

Literatuuronderzoek

evenals het Aardrijkskundig Woordenboek van Van der Aa uit het midden van de 19de eeuw. Biografische woordenboeken uit de vroege twintigste eeuw staan in hun geheel op internet, zie hiervoor de pagina's nuttige links op www.drents-fries- en-groningearchiefnet.nl. Voor sommige onderzoeksgebieden bestaan speciale gidsen, bijvoorbeeld voor genealogie en migratieonderzoek en voor onderzoek naar de geschiedenis van huizen en boerenerven. Deze kunt u vinden via zoekacties op internet en in de bibliotheek van archiefdiensten.

De zoekstrategie in boeken en tijdschriften valt echter buiten het kader van deze handleiding, dus laten wij het bij deze opmerkingen.

Let bij het gebruik van boeken en tijdschriften en zeker ook van bronnen op het internet goed op de kwaliteit van de aangetroffen gegevens en verhalen. Vooral als de schrijver geen bronvermelding geeft is het verhaal op zichzelf onbetrouwbaar. Vaak heeft degene die het van een ouder, ongenoemd, artikel heeft overgeschreven het ook nog verkeerd begrepen, waardoor de kwaliteit en betrouwbaarheid nog verder achteruit zijn gegaan. Probeer dus altijd de bronnen terug te vinden. Meestal is de werkelijkheid fantastischer dan de eventuele verzinsels van uw voorgangers, en als de verhalen wel juist zijn, kan het teruggaan tot de bronnen onvermoede details en nieuwe aanknopingspunten opleveren voor uw onderzoek. Er zijn echter ook betrouwbare onderzoekers die geen bronvermeldingen geven. Wie dat zijn kunt u het beste aan ervaren onderzoekers vragen.

1.1.2. **Audiovisueel materiaal** (EB)

Gewezen moet worden op de vaak uitgebreide gemeentelijke fotocollecties. Hierin bevinden zich veel foto's van de bebouwing binnen de gemeentegrenzen sinds circa 1900. Verder zijn in de meeste gemeentearchieven wel luchtopnames gemaakt van de ruimtelijke ontwikkeling sinds circa 1950. In de inventarissen is vaak een aparte rubriek documentatie opgenomen. Daarnaast zijn soms ook dorpsfilms bewaard gebleven. In zowel Friesland als Groningen bevinden zich aparte documentatiecentra voor visueel beeldmateriaal. Daarnaast beschikken veel historische verenigingen en plaatselijke documentatiecentra met een uitgebreid beeldmateriaal. Goed voor de verlevendiging van uw historisch onderzoek.

1.1.3. **Kaartmateriaal**

Onmisbare visuele en aantrekkelijke bronnen voor lokaal en regionaal historisch onderzoek zijn kaarten. Hiermee krijgt u in een oogopslag een indruk van de ruimtelijke situatie en ontwikkeling van een plaats of gebied. Na 1800 heeft de cartografie een hoge vlucht genomen. De verbetering van de reproductiemiddelen – de uitvinding van de steendruk – en het toenemend belang van ruimtelijke informatie voor de planning van de nieuwe

eenheidsstaat leidde tot nieuw kaartmateriaal. Het betrof niet alleen topografische kaarten. Ook de productie van thematische kaarten als schoolkaarten, geologische kaarten of zogenaamde 'moral maps' met ruimtelijke vertaling van statistisch materiaal over zaken als criminaliteit, politiek en scholing kwam in de loop van de negentiende eeuw op gang. Daarnaast nam het aantal technische tekeningen van publieke infrastructurele werken in de negentiende en twintigste eeuw vanzelfsprekend sterk toe. Ook deze maken deel uit van de kaartencollecties.

Niet iedere kaart leent zich kritiekloos voor gebruik als historische bron. Van belang is altijd het oorspronkelijk doel van de kaart in het achterhoofd te houden. De aard en hoeveelheid van de topografische elementen die een kaart bevat is – de topografische nauwkeurigheid – is namelijk altijd afhankelijk van het doel en de techniek waarmee de kaart oorspronkelijk gemaakt is. Zo zullen op een militaire kaart geen betrouwbare perceelsgegevens opgenomen zijn, terwijl dat bij een kadastrale kaart vanzelfsprekend wel het geval is. Daarnaast kan het voorkomen dat de topografische inhoud niet overeenkomt met de datering. Voor 1800 zijn kaarten talloze malen gekopieerd zonder dat er in de kaartinhoud wijzigingen werden aangepast. Na 1800 groeit het aantal voor historisch-geografisch onderzoek geschikte topografische kaarten. Belangrijke kaartseries, die met enige regelmaat geactualiseerd werden of worden zijn de kadastrale minuutplannen, de Topografisch Militaire kaart (TMK) en de hierop gebaseerde Waterstaatskaarten en Geologische kaarten.

Kaarten geven niet altijd een bestaande, maar vaak ook een geplande situatie weer. Dat geldt bijvoorbeeld voor een plan van aanleg voor een veenschap vanaf het einde van de negentiende eeuw, en ook voor een typisch gemeentelijke cartografische bron: het bestemmingsplan. Deze worden in het algemeen vervaardigd sinds de jaren 1930, maar in grotere gemeenten komen zij eerder voor.

Veel cartografisch materiaal is niet op lokaal niveau raadpleegbaar. De belangrijke vindplaatsen zijn de voormalige rijksarchieven – nu Regionale Historische Centra – in de provinciale hoofdplaatsen, de Topografische Dienst in Emmen en de vier waterschapskantoren in Groningen, Veendam, Coevorden en Meppel. Met name de naar de rijksarchiefbewaarpplaats in de provinciehoofdstad overgebrachte archieven van gedeputeerde staten en Rijkswaterstaat bevatten vaak duizenden kaarten en tekeningen met een vaak sterk lokaal karakter. Het betreft dan voor een belangrijk deel civiel- en cultuurtechnische kaarten van wegen, bruggen, sluizen, spoor- en tramwegen en waterwegen en bijkomende werken, vooral uit de periode 1870-1920. Ze beschrijven vaak gedetailleerde situatietekeningen, die behoren bij een besluit van GS. Daarnaast bevinden zich in dit

archief topografische een beperkt aantal (overzicht)kaarten van marken, verveningen en zandverstuivingen. De serie kaarten van water- en veenschappen is nagenoeg compleet. In dit archief bevinden zich ook tekeningen van openbare en niet openbare gebouwen als scholen, kerken, tolhuizen etc.

Veel kaartmateriaal met een van oorsprong militair karakter is inmiddels in druk verschenen en zo voor een breed publiek beschikbaar. De toegankelijkheid van kaartcollecties via internet verbetert geleidelijk. Het verst op dit punt is men bij de universitaire collecties en wetenschappelijke onderzoeksinstituten. Zo is in 2004 de collectie waterschapskaarten van het Wetterskip Fryslân gedigitaliseerd en digitaal toegankelijk gemaakt, maar nog niet op internet raadpleegbaar. De kadastrale kaarten van 1832 zijn te bekijken via de www.woonomgeving.nl. Ook zijn de bekende gemeentekaartjes van Kuipers uit de jaren 1860 inmiddels via internet te aanschouwen. Tot slot: gespecificeerd zoeken via Google levert soms onverwachte vindplaatsen op.

1.1.4.

Waar beginnen?

Op het internet zijn intussen veel gegevens te vinden die ook voor lokaal historisch onderzoek bruikbaar zijn. U kunt hiervoor de pagina's Nuttige links raadplegen van de Drentse, Friese en Groningse archiefnetten, resp. www.drentsarchiefnet.nl, www.friesarchiefnet.nl en www.groningerarchiefnet.nl. Op deze netten en de sites van de rijksarchiefbewaarplaatsen in Drenthe, Friesland en Groningen, resp. www.drentsarchief.nl, www.tresoar.nl en de pagina van de Groninger archieven op het Gronings archiefnet, vindt u de basisgegevens over de bewaarde archieven (het zogenaamde archievenoverzicht) en in veel gevallen ook de volledige archiefinventarissen (zie onder). Het bespaart u veel tijd, als u de op het internet te vinden gegevens al bij elkaar hebt op het ogenblik dat u uw eerste bezoek brengt aan de studiezaal of andere studieruimte van een gemeente of waterschap. Die zijn lang niet alle buiten kantoor tijd open, dus het is ook voor efficiënt onderzoek van belang, zo veel mogelijk gegevens over vindplaatsen al voordien bij elkaar te hebben.

Via het internet zijn ook veel afbeeldingen te vinden die als illustratiemateriaal gebruikt kunnen worden, of die zelf een belangrijke clou kunnen opleveren voor onderzoek in andere bronnen.

1.2.

1811-1850

Het beginjaar van deze handleiding 1811 is ingegeven door het feit dat met de inlijving van Nederland bij het Franse keizerrijk per 1 januari 1811 ook de wettelijke regels voor bestuur en administratie werden ingevoerd. Dat leidde onder meer tot de oprichting van gerechten als rijksinstellingen waarbij de rechterlijke taken aan de lagere overheden werden onttrokken. Verder werd toen in heel Nederland de notaris ingevoerd en mocht

ook ten plattelande deze taak niet meer door de schultes, grietman of rechter (redger, richter, in Groningen soms ook de predikant) worden uitgeoefend. Processtukken en bijvoorbeeld testamenten en grondoverdrachten vindt u dus vanaf 1811 niet meer in kerspel- of gemeentearchieven.

Een belangrijke vernieuwing was verder de invoering van de burgerlijke stand en de dienstplicht. Verder werd de administratie uniform gemaakt: vanaf 1811 vindt men overal dezelfde typen begrotingen, jaarrekeningen en bijlagen daarbij. Ook wordt overal de ingekomen post in een chronologische serie bewaard, en de uitgaande eveneens chronologisch in een register overgeschreven. Omdat de maire, vanaf 1814 de schout, grietman en vanaf 1824 weer burgemeester, tot 1850 vrijwel als enige verantwoordelijk was voor het bestuur ten plattelande werden er lang niet altijd verslagen gemaakt van de vergaderingen van de maire et adjoints, schout, grietman of burgemeester en assessoren. De conseil municipal en de gemeenteraad hadden nauwelijks een andere taak dan jaarlijks de begroting goed te keuren, die vervolgens zelfs zonder instemming van het gemeentebestuur door de prefect en de gouverneur kon worden gewijzigd.

Zeker voor de vroege periode is het ook praktisch mogelijk alle archiefstukken van een gemeente of waterschap door te nemen, als men bijvoorbeeld een algemene dorpsgeschiedenis wil schrijven. Dat betreft dus (voorzover bewaard) de series notulen, meestal zeer verkort, correspondentie en de series begrotingen en rekeningen met bijlagen.

De werkelijke aanwezigheid van stukken vindt u in de archiefinventaris. Meestal is deze voorzien van een inleiding, waarin vele zaken, die van belang zijn voor de efficiënte raadpleging van het archief te vinden zijn. Het bespaart u veel tijd als u de inleiding leest. Omdat er in de chronologisch gerangschikte notulenboeken, series ingekomen stukken en kopieboeken van uitgaande stukken allerlei onderwerpen worden behandeld, worden deze stukken in archiefinventarissen opgenomen onder de kop stukken van algemene aard. De stukken die uitsluitend een bepaald onderwerp betreffen, vindt men verzameld onder de kop stukken betreffende bijzondere onderwerpen.

Hoe onaantrekkelijk ze er ook uitzien, het systematisch doornemen van met name financiële stukken (die in de archiefinventaris te vinden zijn in de rubriek financiën van het onderdeel stukken betreffende bijzondere onderwerpen) levert zeer veel informatie op en aanknopingspunten voor verder onderzoek; men moet dergelijke in kolommen ingerichte stukken natuurlijk niet gaan spellen. Als u er een aantal na elkaar gezien heeft, weet u snel wat gewone, routinezaken zijn, en achter welke posten bijzondere of nieuwe ontwik-

kelingen schuil gaan. In de bijlagen tot de rekening vindt men elke afzonderlijke uitgave terug, met ondertekende kwitanties. Bij de begrotingen zitten vaak belastingkohieren voor allerlei uiteenlopende belastingen en andere heffingen.

Met de gegevens uit de financiële stukken (data, persoonsnamen) kunt u vervolgens gericht in de serie ingekomen en kopieën van verzonden stukken zoeken. Financiële stukken zijn niet voorzien van indices, maar doordat zij systematisch volgens onderwerp zijn ingedeeld kan men er wel vrij gemakkelijk belangrijke zaken uithalen.

Waterschappen zijn in deze tijd veel sterker lokaal georganiseerd dan na 1950 en ook sterker lokaal dan de gemeenten, die vooral in Drenthe en Friesland zeer uitgestrekt konden zijn. Op plaatsen waar waterschappen bestonden moet men zeker de waterschapsarchieven raadplegen. Deze zijn op dezelfde wijze gerangschikt als die van de gemeenten. Waterschappen hielden zich niet uitsluitend bezig met waterbeheer, maar ook met allerlei andere zaken van lokaal belang, bijvoorbeeld wegeaanleg en een enkele keer het bouwen van een school.

In de gemeenten die in 1811 en na 1814 als stad golden hadden de eigen (weliswaar getrappt) gekozen raad en colleges van burgemeesteren, vanaf 1824 burgemeester en wethouders wel bevoegdheden, en daar werd, anders dan in de kleinere gemeenten, dan ook wel genotuleerd. Het betreft de Friese 11 steden, in Drenthe Assen, Coevorden en Meppel en in Groningen Groningen, Appingedam en Winschoten. Evenals in de wat grotere gemeenten (zoals Hogeveen en de gemeenten waarin Drachten en Heerenveen lagen), die formeel plattelandsgemeenten waren (met een door het provinciaal bestuur aangewezen gemeente- of grietenijraad) is hun archief ook van het begin af aan te omvangrijk om zonder toegangen of stukkenlijsten te raadplegen.

Er kunnen twee typen toegangen zijn, de chronologische lijst van ingekomen en verzonden stukken (agenda of indicateur) en van besluiten, en de onderwerpsgewijze lijst (index). Het eerste type geeft een volgnummer, de datum, de afzender of geadresseerde en een korte onderwerpsomschrijving. Het laatste type werkt meestal met trefwoorden die alfabetisch zijn geordend en verwijzen naar het dienstjaar en het volgnummer waaronder het stuk in de serie of het register van het desbetreffende dienstjaar is te vinden. De trefwoorden zijn zeker in de vroege 19de eeuw meestal niet systematisch onderverdeeld. De aanwezigheid van agenda's en indices is vast te stellen in de archiefinventaris, onder stukken van algemene aard.

Al een aantal keren is het voorbehoud "indien bewaard" gemaakt. Hoewel het ook in de vroege 19de eeuw stellig regel was dat archieven werden bewaard, is er toch in de loop van de twee eeuwen veel materiaal verloren gegaan, veelal als gevolg van onzorgvuldig beheer.

In dergelijke gevallen is er echter een goede uitwijkmogelijkheid. Nog tot ver in de 20ste eeuw bemoeiden de provinciale besturen, vooral (1811-1813) de (onder-)prefect, vanaf 1814 de gouverneur en vanaf 1850 de commissaris en gedeputeerde staten zich ingrijpend met de activiteiten van gemeente- en waterschapsbesturen, zij het dat deze bemoeienis vanaf 1850 minder wordt. Hun archieven, namelijk die van de departementen en arrondissementen over 1811-1813 en van de provinciale organen vanaf 1814 bevinden zich in de rijksarchiefbewaarplaatsen in de provinciehoofdsteden. (De drie provincies werden in 1811 ingedeeld in twee departementen; Westereems omvatte tevens Drenthe; beide departementen waren verdeeld in arrondissementen, waarvan Assen samenviel met de tot dan toe bestaande en in 1814 herstelde provincie of landschap Drenthe). Aangezien de contacten tussen de provinciale en de gemeente- en waterschapsbesturen voornamelijk schriftelijk werden onderhouden, is de kans vrij groot, dat een brief waarvan in het gemeente- of waterschapsarchief geen afschrift meer voorhanden is, in originali in het provinciaal archief kan worden gevonden. Andersom, als de oorspronkelijke brief van de provincie in het gemeente- of waterschapsarchief ontbreekt, kan een afschrift ("minuut") in het provinciaal archief worden gezocht. Vooral in de vroege 19de eeuw is het echter ook in het provinciaal archief moeizaam zoeken, doordat de omvang veel groter is dan bij kleine gemeenten en waterschappen, en doordat onderwerpsgewijze toegangen (indices) kwalitatief minder zijn dan na circa 1830. Wil men in het provinciaal archief gaan zoeken, dan is het dus van belang om zo nauwkeurig mogelijk te weten wat men zoekt. Denkt u dat er in het gemeente- of waterschapsarchief iets ontbreekt, noteer dan de datum en nummers van wel aanwezige stukken en vooral ook de eventueel aanwezige verwijzingen naar ontbrekende stukken. De kans is groot dat u met enig zoeken de inhoudelijk gelijke stukken in het provinciaal archief terugvindt. Meestal zijn er wel agenda's, waarmee men een behandeldatum en volgnummer ("exhibitum") kan zoeken van een stuk waarvan alleen de datum van verzending bekend is. De begrotingen en rekeningen van de lagere overheden bevinden zich ook in het provinciaal archief, maar de rekeningen hebben geen bijlagen.

Ook in andere provinciale archieven dan de bestuursarchieven bevinden zich stukken, die verliezen in gemeente- en waterschapsarchieven kunnen compenseren; bijvoorbeeld dienstplichtregisters vindt men ook in de archieven van de provinciale militecommissies.

In een toenemend aantal gevallen moet het provinciaal bestuur adviezen inwinnen bij en samenwerken met rijksambtenaren in de provincie. Formeel is de gouverneur ook hun chef. Het betreft bijvoorbeeld de ingenieur van Rijkswaterstaat in de provincie en de onderwijsinspecties. Via de kenmerken op hun correspondentie in het provinciaal archief vindt men ook de relevante gegevens in de archieven van deze gespecialiseerde functionarissen. Zij worden in de rijksarchiefbewaarplaats in de provinciehoofdstad bewaard. De gemeentebesturen corresponderen niet zelf met deze instanties, maar vrijwel uitsluitend via de gouverneur.

1.3. 1850 tot de invoering van de Basisarchiefcode van de VNG

Toen in 1850 de gemeentewet werd ingevoerd veranderde het systeem van archiefvorming niet. Doordat de gemeenteraad en het college van burgemeester en wethouders een veel groter takenpakket en veel meer bevoegdheid tot zelfstandig handelen kreeg (waarbij de provincie nog wel een grote controlebevoegdheid hield) werden er vanaf 1850 consequent raadsnotulen bijgehouden. De vergaderingen van B. en W. werden niet altijd genoteerd; wat in die vergaderingen besloten werd vindt men wel terug in de kopieboeken van uitgaande stukken. Bij de notulen van de raad worden geleidelijk aan op steeds meer plaatsen indices aangelegd, en wat minder frequent ook bij de andere chronologisch geordende series.

Omdat het takenpakket zich uitbreidde ontstonden er ook steeds meer verschillende reeksen stukken betreffende bijzondere onderwerpen. Als uw onderzoek zich toevallig op dit terrein bevindt, is het het gemakkelijkst om bij die reeksen te beginnen, om vandaar naar de algemene series notulen en correspondentie over te springen. De reeksen bijzondere stukken zijn vrijwel nooit compleet, en wie dit heen en weer springen nalaat mist wezenlijke informatie. Omdat indices lang niet altijd aanwezig zijn zal er veelvuldig op datum gezocht moeten worden. Ook het provinciaal archief blijft als aanvullende bron onmisbaar.

Een aspect waar men bij de raadpleging van materiaal vanaf 1850 rekening mee moet houden is dat er sinds 1968 de wettelijke verplichting bestaat voor de gemeenten en waterschappen om onbelangrijke stukken van na 1850 te verwijderen en te vernietigen. Dat betekent dat vooral veel gedrukte circulaires, gegevens die in registers verwerkt dienden te worden, kwesties tussen de gemeenten over de kosten van de armenzorg, correspondentie met de officier van justitie over overtredingen en opsporing van misdadigers (procedurekwesties, inhoudelijke zaken zijn bewaard) en een belangrijk deel van de rekeningbijlagen zijn vernietigd. Dat zijn dus stukken waarin veel persoonsnamen voorkwamen. Behalve ruimtebesparing heeft de selectie ook tot gevolg, dat het overblijvende deel van de

stukken gemakkelijker is te raadplegen. Belastingkohieren vindt men bijvoorbeeld gemakkelijker terug dan voor die tijd. Bovendien zijn er vanaf 1850 nieuwe belangrijke bronnen, bijvoorbeeld het bevolkingsregister, dat vanaf 1850 verplicht moet worden bijgehouden. (Tot die tijd had men alleen de 10-jaarlijkse volkstellingen, waarvan de resultaten op het niveau van de gemeente niet altijd bewaard zijn gebleven; de gecumuleerde gegevens over heel Nederland, waarin de totaalstellingen per dorp te vinden zijn, zijn op rijksniveau wel bewaard en op internet beschikbaar; daarin staan echter geen persoonsgegevens).

Met een toenemende economische en culturele ontwikkeling en een toeneming van de communicatiemogelijkheden initieert niet alleen de provincie, maar ook het Rijk steeds meer zaken die op het niveau van de lagere overheden worden uitgevoerd. De belangrijkste daarvan zijn het openbaar onderwijs en verkeer en waterstaat. Het Rijk gaat steeds meer subsidiëren op basis van ingediende projecten, waarover verschillende onderdelen van het provinciaal bestuur advies moeten uitbrengen. Verder neemt ook het takenpakket van de vestigingen van rijksdiensten in de provincie in omvang toe. Dat heeft tot gevolg dat er over een en hetzelfde object (een schoolgebouw, een sluis) op drie of vier verschillende plaatsen archiefstukken kunnen worden aangetroffen. Omdat er nog geen kopieermachines bestonden werden bijvoorbeeld tekeningen en uitvoerige stukken tekst niet altijd gedupliceerd, waardoor de voor u lastige omstandigheid kan ontstaan, dat u als het ware een dossier moet samenstellen uit archieven die op drie of vier plaatsen berusten. Want de archieven van de Haagse ministeries berusten in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag, die van de rijksdiensten in de provincie meestal in de rijksarchiefbewaarplaats in de provinciehoofdstad.

De gemeente- en waterschapsbesturen corresponderen vrijwel nooit rechtstreeks met de Haagse ministeries, maar bijna altijd door bemiddeling van gedeputeerde staten. Over technische aangelegenheden wordt wel eens rechtstreeks met de schoolopziener en ingenieurs van Rijkswaterstaat gecorrespondeerd. Vanaf circa 1875 worden er ook provinciale waterstaatsdiensten opgericht, ook deze corresponderen vrijwel uitsluitend door bemiddeling van gedeputeerde staten met de gemeenten en waterschappen.

De districtsgrenzen van sommige rijksdiensten in de provincie zijn niet gelijk aan de provinciegrenzen, zodat het archief zich in een ander rijksarchief dan dat in de eigen provinciehoofdstad kan bevinden.

De zoekstrategie tussen deze bestuurs- en ambtelijke niveaus is dus: u begint zo veel mogelijk op het niveau van de eigen gemeente en het waterschap; daarna zoekt u aan de

hand van de kenmerken op de stukken en van indices op de onderdelen van het provinciaal archief daarin verder. Mist u stukken in het gemeente- of waterschapsarchief, dan gaat u meteen bij het provinciaal archief te rade. Daar vindt u ook of u met archieven van rijksinstellingen elders moet doorgaan of niet.

Vanaf de inwerkingtreding van de grondwet van 1848 worden er geleidelijk steeds meer waterschappen opgericht, die specifieke taken op het gebied van de waterhuishouding en andere openbare werken verrichten. Soms werden die taken voordien door gemeentebesturen uitgevoerd, bijvoorbeeld de jaarlijkse schouw van waterwerken.

Vanaf circa 1880 neemt het aantal taken als gevolg van nieuwe wetgeving zodanig toe, dat veel gemeenten gaan experimenteren met andere opbergssystemen voor hun ingekomen correspondentie. De uitgaande wordt nog steeds afgeschreven in kopieboeken. Meestal hanteert men een systeem met onderwerpsmappen, die alfabetisch op trefwoord worden geordend. Na afloop van een of meer jaar begint men met opnieuw met lege mappen. In archiefinventarissen staat steeds vermeld wanneer de ingekomen brieven aldus geordend zijn, en vaak zal er een opsomming van gebruikte trefwoorden bij worden opgegeven. Dan blijkt onmiddellijk waarom men dergelijke systemen niet lang heeft volgehouden. Te veel stukken werden niet opnieuw geraadpleegd (dus het was gewoon te veel werk) en er waren nogal veel onduidelijkheden in de toekenning van de trefwoorden. De P werd gebruikt voor personeel, maar onderwijspersoneel stond soms onder de O, en schoolgebouwen onder de S. De A werd gebruikt voor armwezen, maar ook voor archiefzaken, de B voor belastingen en burgerlijke stand.

Na 1900 ontwikkelde men een verbetering in dit systeem, waarbij per trefwoord een map werd aangelegd. Het systeem werkte echter pas volledig, toen de uitgaande stukken niet meer met de hand werden gekopieerd, maar met behulp van carbonpapier op een schrijfmachine werden gedupliceerd. In de grotere gemeenten was dat vanaf circa 1900 het geval, de kleinere volgden vanaf circa 1915. De oorzaak ervan was dat de levensmiddelendistributie (vanwege de mobilisatie tijdens de eerste wereldoorlog) een gigantische papierwinkel met zich meebracht. Niettemin werden in veel gemeenten nog steeds de ingekomen en uitgaande stukken chronologisch opgeborgen. De doorslagen werden bijvoorbeeld gebundeld en ingebonden. In veel gemeenten werden wel de stukken betreffende de dienstplicht (militie) en betreffende bijstandverlening (armwezen) apart verzameld; deze staan in de archiefinventaris dus onder de stukken betreffende bijzondere onderwerpen.

Bij grotere gemeenten vindt men vanaf circa 1870 een aparte functionaris, de gemeente-architect. Deze regelt bouw en onderhoud van gemeentegebouwen en wijst rooilijnen aan voor particuliere bouw. Hij treedt ook op als adviseur bij de verlening van hinderwetvergunningen (nodig voor het bezit van bepaalde technische installaties) en vanaf circa 1905 bij de bouwvergunningen. In latere jaren krijgt de architect assistentie, en zijn bureau heet dan bouw- en woningtoezicht of publieke werken. Als hij een aparte financiële administratie heeft, wordt hij "tak van dienst" in de zin van de gemeentewet. In archiefinventarissen wordt hij als afzonderlijke archiefvormer aangemerkt, naast de gemeentesecretaris die het archief van het gemeentebestuur beheert.

Hij mocht echter maar in zeer beperkte mate zelfstandig optreden, en als gevolg daarvan voert hij een uitgebreide briefwisseling met het gemeentebestuur, waardoor er op zijn terrein een vrijwel dubbele archiefvorming op kan treden. De onderzoeker kan daar voordeel van hebben als in een van de twee archieven stukken ontbreken. Maar de hoeveelheid stukken is vaak, n.l. als er geen selectieve vernietiging heeft plaatsgevonden, ontmoedigend groot. Wanneer er openbare nutsbedrijven verschijnen (vanaf circa 1860) is de directeur publieke werken vaak tevens directeur van het gemeentelijk gas- en later elektriciteitsbedrijf. De directeur had steeds slechts beperkte bevoegdheden, voor vrijwel iedere handeling had hij de schriftelijke toestemming van het college van burgemeester en wethouders nodig. In al deze gevallen geldt dus, dat de geschiedenis van energievoorziening niet zozeer aan de hand van deze bedrijfsarchieven wordt geschreven, maar vooral door het zoeken in het bestuurs- of secretariearchief.

Geleidelijk aan hebben alle gemeentelijke administraties voor hun correspondentie en andere stukken van beperkte omvang een nieuwe opbergsysteem gekozen, het zogenaamde dossierstelsel. Daarbij werden alle losse stukken betreffende één zaak (ingekomen brieven, doorslagen van uitgaande brieven, interne notities, rapporten en nota's) in een map bij elkaar gevoegd. Als het om ingewikkelde zaken gaat, worden de stukken binnen de map door tabstroken met opschriften gescheiden. Meer zaken van geringe omvang die verwante onderwerpen hebben werden vaak in een verzameldossier samengevoegd en eveneens door tabstroken gescheiden. De dossiers werden volgen een decimaal rubriekensysteem in archiefkasten met hangmappen opgeborgen. Vanaf 1923 is dat systeem vrijwel steeds de Basisarchiefcode van de Vereniging van Nederlandse gemeenten (VNG). Er werd overigens al vanaf 1908 geëxperimenteerd met dit soort opbergsystemen. Heel vaak werden na de invoering van de Basisarchiefcode ook de op dat moment bestaande dossiers alsnog volgens de Basisarchiefcode gerangschikt.

1.4.

Vanaf de invoering van de Basisarchiefcode tot circa 1970

Als u ermee werkt zult u er snel achter komen dat u voor thematisch onderzoek veel aan de kennis van enkele codegetallen hebt, bijv. -1.811.111 staat in heel Nederland voor wegeaanleg en -1.851 voor onderwijs. Het voert echter te ver om hier het gehele systeem uit te leggen.

Er zijn twee zaken waar u bij het gebruik van de dossiers rekening moet houden.

1. In het dossier vindt u de losse stukken over een zaak. Gegevens over de besluitvorming in de gemeenteraad of het college van burgemeester en wethouders vindt u ook in de notulen, die niet in de dossiers zitten. Ook de uiteindelijke afhandeling van een zaak hoeft niet in het dossier te zitten. Of een genomen besluit werkelijk is uitgevoerd kunt u soms alleen zien aan het feit dat er een betaling is verricht, en die vindt u in de financiële administratie.
2. Oudere stukken daterende van voor de invoering van de code werden vaak achteraf alsnog in de dossiers verwerkt. Dat is voor u als gebruiker niet zo'n probleem als zowel de ingekomen als de doorslagen van uitgaande stukken in een dossier gevoegd zijn, maar vaak vindt u daar alleen de ingekomen stukken. De uitgaande stukken werden nog in kopieboeken afgeschreven, en die zijn niet uit elkaar gehaald. De dossiers zijn dan dus incompleet. De reactie van de gemeente op een ingekomen stuk zit n.l. niet in het dossier maar in het kopieboek. Soms zijn de ingekomen stukken van tientallen jaren vóór de invoering van de code achteraf in dossiers verwerkt.

Dit verschilt dus per gemeente, en het opbergstelsel van elke gemeente vindt u in de per gemeente ingerichte archiefinventaris.

Er zijn ook gemeenten die nog tot na 1940 alle stukken chronologisch hebben opgeborgen.

De Unie van Waterschapsbonden, vanaf 1969 Unie van Waterschappen geheten, heeft ook een dergelijke archiefcode opgesteld, die vanaf circa 1955 in gebruik is gekomen. Daarop zijn dezelfde beperkingen van toepassing.

In het vorige hoofdstukje is al gesproken over de consequenties van vernietiging van dossiers en andere stukken van na 1850. Vooral vanaf de eerste wereldoorlog nam de omvang van de gemeentelijke en later ook de waterschapsadministratie enorm toe. Om het archief overzichtelijk te houden en om ruimte te besparen komt er dan ook steeds meer regelmaat en systematiek in het bewaar- en vernietigingsbeleid. Het uitgangspunt van dit moment is dat iedere bestuurslaag in principe de zaken bewaart, die de eigen verantwoordelijkheid betreffen. Enkele voorbeelden:

- a. In beginsel zult u voor het provinciale streekplan in het archief van de provincie moeten zoeken, en het gemeentelijke bestemmingsplan in dat van de gemeente.
- b. De bekostiging van het lager onderwijs na 1920 gaat in principe buiten de provincie om. Mist u bepaalde gegevens in een gemeentearchief, dan is de eerste logische stap naar het archief van het ministerie van onderwijs, dat in het Nationaal Archief wordt bewaard. Gegevens op detailniveau worden daar echter ook vernietigd. Met de subsidiëring van het bijzonder onderwijs (meestal dus het confessionele onderwijs) heeft de gemeente veel te maken gehad, maar gegevens over berekenen van subsidies (dus de detailgegevens) zijn vernietigd. Voor de geschiedenis van een bijzondere school zult u het archief van het desbetreffende schoolbestuur moeten raadplegen.

Al vanaf 1811 zijn er op grote schaal kerspelen en gemeenten samengevoegd tot grotere eenheden. Na het vertrek van de Fransen werden deze gedeeltelijk teruggedraaid, maar in de loop van de bijna twee eeuwen daarna werden er van tijd tot tijd opnieuw wijzigingen ingevoerd. Meestal, maar dus niet altijd, waren dat samenvoegingen. Bij de opheffing van een gemeente of waterschap werd het archief aan de rechtsopvolger overgedragen. Het kan daardoor wel voorkomen, dat de oudste archieven van een gemeente berusten in het archief van een buurgemeente, waarvan deze ooit deel heeft uitgemaakt. Zo bevonden de archieven van Diever van vóór 1819 zich in het gemeentearchief van Vledder. Bij de herindeling van 1999 gingen Diever en Vledder beide op in de nieuwe gemeente Westerveld. Waterschappen zijn vooral na 1865 bij honderden opgericht. Vanaf circa 1940 zijn zij alle in grotere verbanden opgegaan. Ook hier ging het archief meestal over naar de rechtsopvolger. Bij waterschappen kon dat echter ook de gemeente of de provincie zijn, naar gelang degene die de taken ervan overnam. Een stamboom van de gemeenten en waterschappen is te vinden op de drie archiefnetten (zie hoofdstuk 1.1)

1.5.

Gemeentelijke herindelingen en samenvoeging van waterschappen

2.

Onderzoeksthema's waarvoor bijzondere archiefstukken in gemeente- en waterschapsarchieven aanwezig zijn

In de periode 1850-circa 1935 moest elke gemeente een jaarverslag inleveren met een groot aantal merendeels statistische gegevens over allerlei activiteiten en situaties, het zgn. gemeenteverslag. De officiële benaming luidt anders. De verslagen werden voor zover het om situaties ging vaak van het vorige jaar overgeschreven, zodat men voorzichtig moet zijn met conclusies. Het verslag werd in tweevoud opgemaakt, een exemplaar ging naar de provincie. Beide series zijn niet overall compleet, zodat men ontbrekende exemplaren hetzij in de provinciehoofdstad, hetzij in de gemeentearchieven moet raadplegen.

Op provinciaal niveau werd door gedeputeerde staten eveneens een Verslag van den Toestand der provincie overgelegd aan de provinciale staten, eveneens over de periode 1850 (Fryslân vanaf 1817) - circa 1935. Vanaf 1920 zijn die echter veel minder uitvoerig. Deze behandelen allerlei onderwerpen in wisselende graad van uitvoerigheid en volledigheid, met vele tabellen. Deze verslagen gelden als betrouwbaar, hoewel zij voor een deel op door de gemeenten verschaftte gegevens zijn gebaseerd. Ze zijn soms van een index voorzien. De samenstellers keken echter kritisch naar de aan hen toegezonden statistische overzichten. Na de oprichting van het Centraal Bureau voor de statistiek in het begin van de twintigste eeuw werd een groot deel van de gegevens in de provinciale verslagen op landelijk niveau verzameld en gepubliceerd. Deze vindt men dus niet meer in archieven van provincies, gemeenten en waterschappen, maar voor zover bewaard in hun bibliotheek.

In het provinciaal archief bevinden zich verslagen van de bezoeken die de gouverneur, later de commissaris periodiek aan de gemeenten moesten afleggen. Samenvattingen daarvan werden aan de minister van binnenlandse zaken gestuurd, deze vindt men dus in het Nationaal Archief. Sommige ervan zijn in de twintigste eeuw gepubliceerd. De verslagen van bezoeken per gemeente zitten in het kabinetsarchief van de gouverneur / commissaris. De openbaarheid ervan is beperkt tot stukken ouder dan 75 jaar; wil men jongere stukken raadplegen dan is daarvoor afzonderlijk toestemming nodig, voornamelijk in verband met privacy van levende personen. Tot circa 1970/1980 zijn deze detailverslagen zeer waardevol, de commissarissen controleerden doelbewust of de gemeente en zijn ambtenaren, vooral de burgemeester, hun werk wel goed deden.

2.1.

Gemeente- en dorpsgeschiedenis in het algemeen, gemeentelijke organisatie (AJMdT)

Na 1970/1980 wordt er meer gevraagd naar de wensen van de gemeente. Formeel zijn deze verslagen na 1850 vernietigbaar, maar gelukkig zijn zij veelal nog aanwezig. In het kabinetsarchief bevinden zich ook vele persoonlijke gegevens, in latere jaren in dossiers verzameld, betreffende burgemeester en gemeenteveldwachters, later de gemeentepolitie. Ook deze zijn beperkt openbaar.

Een belangrijke onderzoeksperiode is de Tweede Wereldoorlog. Er zijn heel wat gemeentearchieven, waaraan niet of nauwelijks te zien is dat deze heeft plaatsgehad. De gemeenteraad heeft een paar jaar niet vergaderd, er was een distributiedienst, maar die leverde geen voor bewaring in aanmerking komende archiefstukken op. Werkelijk inhoudelijke gegevens zijn echter in de kabinetsarchieven van de commissarissen te vinden, bijvoorbeeld de beperkt openbare zuiveringsdossiers.

Gemeentelijke functionarissen zijn behalve aan de ondertekening van uitgaande brieven en andere stukken ook te traceren door de processen-verbaal van verkiezingen voor de gemeenteraad. Ook daarvan werden exemplaren naar de provincie gestuurd, die hier en daar zijn bewaard. Gekozen raadsleden moesten geloofsbrieven overleggen, waarbij een lijst van nevenfuncties en een uittreksel uit het geboorteregister van de burgerlijke stand. Dit laatste is van belang als de gekozene een in de eigen gemeente veel voorkomende naam droeg. Deze stukken zijn lang niet overal bewaard.

Naast het bovenvermelde gemeenteverslag werden er allerlei gespecialiseerde statistische overzichten vervaardigd voor de provincie, zoals de bevolkingsstatistiek, een staat van het gemeentepersoneel, van gemeente-eigendommen, van het onderwijs en de landbouw. Deze vindt men soms als bijlage bij het gemeenteverslag, soms in afzonderlijke series verzameld en soms als bijlagen bij de ingekomen stukken (hoewel ze door de gemeente zelf waren opgemaakt).

Tenslotte verdient vermelding een in veel gemeenten voorkomende collectie akten, waaronder de borgstellingen van de gemeenteontvanger, veelal in de vorm van en hypotheek op onroerend goed voor de organisatie van belang zijn.

2.2. Financiën (AJMdT)

Boven is al vermeld, dat financiële stukken ook na de 17de eeuw van grote waarde zijn voor historisch onderzoek.

Sinds 1811, of eigenlijk al een paar jaar daarvoor, moet er ieder jaar niet alleen een rekening (verantwoording van inkomsten en uitgaven) maar ook vooraf een begroting worden opgemaakt, waarop per onderwerp wordt opgegeven, waarvoor geld wordt uitgegeven en waar dat geld vandaan wordt gehaald. In de periode 1811-1813 zijn deze stukken in Franse francs genoteerd, de koers is ongeveer $f1,- = FF 1,90$. De begroting en de rekening worden door onderprefect van het arrondissement voorgelegd aan de prefect van het departement. De "provinciale" exemplaren kunnen dus tot 1814 in twee archieven voorkomen, daarna is er alleen het provinciale archief. De gemeentearchieven zijn in deze periode vaak lacuneus, zodat men wel moet terugvallen op het provinciaal archief.

Behalve de eigenlijke rekening vindt men ook belastingkohieren, aanvankelijk als bijlage bij de begroting, later als bijlage bij de rekening, en bij de rekening diverse vormen van kwitanties. Deze worden op lijsten per begrotingspost/rekeninghoofd(stuk), verzamelstaten, voorzien van een volgnummer bij elkaar geplaatst, met inachtneming van precieze boekhoudvoorschriften.

Vóór 1850 worden voor speciale projecten zoals de bouw van een school wel afzonderlijke begrotingen, kohieren en rekeningen opgemaakt.

De gemeenteontvanger houdt daaraan voorafgaande in verschillende registers zijn inkomsten en uitgaven bij. Deze zijn qua inhoud uiteindelijk dubbel met de verzamelstaten en zij zijn dan ook in het verleden in het algemeen vernietigd. Pas vanaf circa 1950 maakt men geen verzamelstaten meer op, maar bewaart men in plaats daarvan een secretarie-register van betalingsopdrachten of het grootboek van uitgaven, waarin de volgnummers van betalingsopdrachten en kwitanties worden bijgeschreven.

De bijlagen tot de rekening zijn selectief bewaard. In het algemeen is bewaard alles t/m 1850, en daarna de verzamelstaten en bij ontbreken daarvan grootboek of secretarie-register, en tot circa 1924 de betalingsopdrachten en kwitanties voor grotere uitgaven. Vanaf 1950 worden er ook geleidelijk steeds meer specifieke staten aan de rekening toegevoegd, zoals een verzamelstaat van personeelsuitgaven, kapitaalslasten (tevens eigendommen) en uitgekeerde subsidies.

Bij de provincies zijn na 1850 de begrotingen van gemeenten en waterschappen vernietigd, de gemeenterekeningen na 1924 en de waterschapsrekeningen na circa 1970. Voorafgaande aan deze vernietiging zijn de betrokken gemeenten en waterschappen in

de gelegenheid gesteld de eventuele leemten in hun eigen series te herstellen. Niet iedere gemeente en waterschap heeft deze gelegenheid actief benut.

2.3. Eigendommen (AJMdT)

Gewezen is al op de collectie akten, waarin o.a. de eigendomsbewijzen van gemeenten en waterschappen, en de leningen benodigd voor de aanleg van publieke werken en bestekken daarvoor. Deze akten werden vaak apart verzameld en door de afdeling financiën apart gehouden, waardoor ze uiteindelijk niet meer bij het archief te vinden zijn, maar na vervallen werden opgeruimd. Zijn zij er wel dan zit er veel interessants in.

Eigendommen vindt men verder terug in de al genoemde staten, en verder in de gemeentelijke exemplaren van het kadaster, dat vanaf circa 1830 uit de Oorspronkelijke en de Aanvullende Aanwijzende Tafel (OAT's) bestond en uit de kadastrale legger met toegangen. Dit is dubbel met de exemplaren bij het (Rijks-)kadaster, dat gedeeltelijk op het kantoor van het kadaster berust, en met een verklaring te verkrijgen bij de rijksarchivaris daar is te raadplegen. De hiervoor benodigde speciale instructie valt buiten het kader van deze gids. De OAT's berusten wel in de rijksarchiefbewaarplaatsen. De gemeentelijke exemplaren zijn vaak verdwenen, en de toegangen tot de leggers verkeren vaak in slechte staat. Zowel de minuutplannen als de OAT's staan op internet, op www.dewoonomgeving.nl. De site is echter lastig te raadplegen.

De kadastrale stukken van waterschappen dienen i.h.a. slechts de inning van waterschapslasten en zijn voor ander onderzoek dus minder van belang (indien al bewaard).

De gemeente en het waterschap plegen nieuwbouw en onderhoud aan hun eigendommen, en men zal daarover vele archiefstukken kunnen aantreffen, in de vorm van bestekken, tekeningen en later ook fotomateriaal.

Een opvallend eigendom van de gemeente is de toren van de kerk, indien deze bestond in 1798. Voor 1798 was het gehele gebouw eigendom van de burgerlijke gemeente, die het ter beschikking stelde voor de uitoefening van de erkende, dus de gereformeerde (hervormde) eredienst. Het gedeelte van het gebouw dat voor de eredienst in gebruik was is op grond van de constitutie van 1798 aan de kerkelijke gemeente overgedragen. Veelal is alleen de toren van de kerk in het hoofddorp bij de burgerlijke gemeente gebleven. Deze werd benut o.m. als gevangenis, opslagplaats voor brandweermaterieel en uitrusting van weerkorpsen. In dorpen buiten de gemeentelijke hoofdplaats ging het feitelijk gebruik en onderhoud ook van de toren over op de kerkelijke gemeente ter plaatse, zodat de toren daar vaak kerkelijk eigendom is. (Napoleon heeft hier dus nooit iets mee te maken gehad).

In de archiefstukken zoals de staten van gemeentelijke eigendommen en uittreksels uit het kadaster is vaak te zien dat de eigendom tot circa 1850 onduidelijk of niet is geregeld.

Sinds de Franse tijd behoort de bevolkingsadministratie tot de kerntaken van het gemeentebestuur. De burgemeester vervulde in de meest gevallen de rol van ambtenaar van de burgerlijke stand. Van alle geboorten, huwelijken en overlijdens werd een akte opgemaakt. Op sommige plaatsen zijn ook de doodgeborenen en echtscheidingen in afzonderlijke registers opgenomen. Als nadere toegang dienden de alfabetische op naam geordende indices (tienjarige tafels, die overigens vaak niet consequent 10 jaar beslaan). Het voordeel van deze bron is dat elk individu, ongeacht geslacht of sociale positie, is opgenomen. Op deze akten rust een beperking van openbaarheid van respectievelijk 100, 75 en 50 jaar.

Naast deze bekende bron, die weinig toelichting behoeft, zijn er andere minder frequent geraadpleegde bronnen, die een schat aan gegevens over personen en hun onderlinge relaties bevatten. Deze bevolkingsgegevens dienden vaak twee doelen: een overzicht van de "weerbare mannen" voor de nationale militie of schutterij, en als basis voor de belastingheffing (kohieren). Zo beginnen veel gemeentearchieven in de chaotische nadagen van de Franse bezetting. In deze periode zijn veel staten van gezinshoofden en rekrutering van soldaten of repartitiestaten, (hoofdelijke omslagen) ter financiering van de oorlogshandelingen. In de inventaris te vinden onder de hoofdstukken belastingen of landverdediging.

Zoals bekend bleef de militaire dienstplicht bleef na het vertrek van de Fransen gehandhaafd. De administratie ervan kwam in handen van de gemeente. Dit heeft een aardige historische bron opgeleverd: de militieregisters, een verzamelnaam voor de inschrijvingsregisters, alfabetische naamlijsten en de lotingsregisters. Deze registers – opgemaakt in de periode vanaf 1814 tot de dienstplichtwet van 1922 – zijn in veel gemeenten (met hiaten) bewaard gebleven. Daarnaast treft u, hoewel minder frequent, de registers voor de schutterij, die meer gericht was op de verdediging van de regio. Met de onafhankelijkheidstrijd van België in de periode 1831-1840 (de Tiendaagse veldtocht) kwamen deze "rustende" schutterijen in beweging. Aanvullingen op de gemeentelijke dienstplichtregisters zijn te vinden in de provinciale archieven, bijv. het archief van de Militieraad.

Een belangrijke bron voor bevolkingsonderzoek zijn ook de kohieren van hoofdelijke omslag. Deze omslagen werden gebaseerd op "uiterlijke kenmerken van welstand" door een plaatselijk college van zettters (schatters). Hiermee biedt deze bron dus inzicht in de sociale gelaagdheid tussen de belastingplichtigen. Nadeel is dat de grote onderklasse van

2.4. Bevolkingsamenstelling (EB)

onvermogens niet is opgenomen. Deze kohieren zijn meestal bewaard gebleven over de periode 1851-1922.

De eerste volkstellingsregisters dateren van 1830; van voor die tijd zijn er slechts incidenteel summiere tellingen van huishoudens bewaard; de volkstellingen werden elke 10 jaar gehouden en de gegevens werden verzameld in de zogenaamde volkstellingsregisters. Lang niet overal zijn deze registers bewaard gebleven. Dat van 1850 werd in de jaren daarna tevens als eerste bevolkingsregister gebruikt. Daartoe werden veranderingen in gezinssamenstelling en adres op het moment van de mutatie bijgehouden. Voordien hadden men dus alleen eens per tien jaar momentopnamen.

Hoewel de opzet plaatselijk verschillend is (indeling naar wijk, door of alfabetisch op naam gezinshoofd) en dus van gemeente tot gemeente kan verschillen, is de bron uniform in opzet. Het bevolkingsregister levert in een oogopslag een schat aan gegevens. Burgerlijke stand en bevolkingsregister worden in het spraakgebruik regelmatig door elkaar gehaald. In opzet en doel bestonden echter grote verschillen: in de registers van de burgerlijke stand zijn momenten – geboorte, huwelijk, overlijden – vastgelegd. Het bevolkingsregister beoogt wat anders: de optekening van woningen en de bewoners, aanvankelijk naar wijk, later op dorp en/of alfabetisch op gezinshoofd. Het bevolkingsregister (meestal tientallen delen) is een typisch gemeentelijke bron, en een van de weinige met gezinssamenstelling en bewoning. Ten opzichte van de registers van de burgerlijke stand hebben ze grote toegevoegde waarde: ze geven inzicht in de dynamiek van een mensenleven: gegevens over vestiging en vertrek, van leden van de huishouding, zowel familie als personeel. Deze registers geven de mogelijkheid tot reconstructie van migratiepatronen, gezinssamenstelling, geografische en sociale mobiliteit, levensloop van personen, gezinssamenstelling.

De bevolkingsregisters waren niet alleen bedoeld als administratief hulpmiddel voor de gemeenten, maar vooral ook als instrument voor de staat, een onmisbaar hulpmiddel voor de staat. Politie, belastingen, justitie, armenwezen, onderwijs, verkiezingen, voor alles gebruikte men het register. Het is dan ook niet verwonderlijk dat men de bevolkingsregistratie zo effectief mogelijk wilde inrichten. Een losbladig register – de zogenaamde gezinskaarten en woningkaarten – brachten verbetering. Beide beslaan de periode 1920-1939. Hierin kon men gemakkelijker de mutaties bijhouden.

2.5.

Migratie en minderheden (EB)

Vanuit het perspectief van de moderne staat is het altijd een probleem geweest om administratief vat te krijgen op mobiele onderdanen. Binnen deze migratiepatronen (= vestiging en vertrek) moet onderscheid gemaakt worden tussen seizoensmigratie (trekarbeid) en interna-

tionale migratie (immigratie en emigratie), een tegenstelling die niet al te absoluut genomen moet worden. De trekarbeid in de 19e eeuw had ook een internationaal karakter, naast veel Friese veenarbeiders streken ook veel Duitsers in Drenthe neer, terwijl de Oostfrieze "mieren" de oogst in Friesland binnenhaalden. Ook omgekeerd bestonden deze bewegingen.

In de Franse tijd werd dit probleem urgent. Uit angst voor politieke tegenstanders was controle van reizigers noodzaak. Vanaf 1806 werd deze wetgeving ook in het noorden overgenomen. De belangrijkste documenten uit deze periode zijn de registers van afgegeven binnenlandse paspoorten en veiligheidskaarten, die echter niet op alle gemeentehuizen bewaard zijn gebleven. Een belangrijke bron. In december 1813 werden deze binnenlandse passen door Willem I afgeschaft, althans in het noorden. De binnenlandse paspoorten golden voor ingezetenen. Voor de eerste helft van de 19e eeuw bieden de patentregisters de verlofgangersregister van de nationale militie en de brievenboeken inzake het domicile van onderstand inzicht over vestiging en vertrek.

Vooraf voor vreemdelingen in de periode van 1811 tot circa 1848 werden de veiligheidskaarten opgemaakt. Niet voor niets traden er in het revolutiejaar 1848 veranderingen op. Met de invoering van de eerste Nederlandse vreemdelingenwet in 1849 werden de reis- en verblijfpassen geïntroduceerd, afgegeven door de gemeente waar iemand zich meldde. Door de slechte uitvoering van de wet is er in de gemeentearchieven weinig bewaard gebleven.

Tot slot wijzen we op meer algemene bronnen om de komst van vreemdelingen binnen de gemeentegrenzen te onderzoeken: de dienstbodenregisters (1860-1920) en de registers van ingekomen en vertrokken personen (circa 1880-1940). Beiden vormen hulpregisters bij het bevolkingsregister. Het dienstbodenregister was speciaal bedoeld voor mensen die regelmatig van woonplaats veranderden. De benaming is dan ook misleidend. Over het algemeen werden zowel mannen als vrouwen opgenomen, die in een dienstbetrekking stonden tot een gezin. Naast knechten van boeren en nijverheidslieden werden hier ook schippersgezinnen en seizoenarbeiders (de wetgever sprak van "bedelaars, landloopers en poldergasten) opgenomen. Ook bewoners van gestichten en marechasseekazernes konden hierin worden ingeschreven.

Het Vreemdelingenreglement van 1918 dat bepaalde dat vreemdelingen zich voortaan binnen 24 uur bij de lokale politie moesten melden. Na de omwenteling in Rusland in 1917 waren er revolutieopstanden in Duitsland, Hongarije en Nederland (Troelstra).

De 'Registers van ingekomen en vertrokken personen' zijn vooral voor onderzoek in beide wereldoorlogen interessant. Hierin treft u Belgische en Duitse politieke vluchtelingen. In

gemeenten met een grote Molukse gemeenschap werd deze groep in 1951 apart geadministreerd. Datzelfde is van toepassing op woonwagenbewoners.

Voor de mensen die ons land verlieten, de emigranten, bieden de bevolkingsregisters vanzelfsprekend de eerste bron. Met name rond de landbouwdepressie in de jaren 1870 zijn veel Friese en Groningse boerenfamilies vertrokken. Waar dat in groten getale gebeurde, als bijvoorbeeld in het Noordfriese kleigebied, werden vanaf deze tijd aparte registers van landverhuizing aangelegd, waarin ook de motieven van vertrek kort staan vermeld (meestal "lotsverbetering" of religieuze motieven). Ook rond 1845 vond al emigratie plaats, maar de bronnen zijn dan nog aanzienlijk minder volledig. Statistisch-vergelijkende gegevens haalt u uit de Provinciale Bladen en de Provinciale Verslagen, die in veel gemeentelijke archiefbewaarplaatsen ongebruikt op de plank staan.

2.6. **Openbare orde, criminaliteit** (AJMdT)

Sinds de gemeentewet van 1850 moest elke gemeente een politieverordening hebben, waarin allerlei aspecten van openbare orde werden vastgelegd. Deze vindt men soms in aparte series verordeningen, vaak zijn zij gedrukt. Ze zijn wel eerst door de raad vastgesteld, en men vindt dus de tekst ook in de notulen van de raad.

Soms zijn er aparte series kopieën van processen-verbaal van overtredingen, afkomstig van de gemeenteveldwachter, die door de burgemeester in zijn functie als hulpofficier van justitie doorgezonden werden naar de gerechtelijke instanties. Als het om openbare orde ging vond er ook correspondentie plaats met de commissaris van de koning(in), die echter niet in aparte registers werd ingeschreven. De berechting van criminelen is geen gemeentetaak, de gemeente, meer speciaal de burgemeester en de veldwachter vervullen hun rol bij het oppakken en transport van verdachten. De kosten daarvan vindt men in de gemeenterekening terug.

2.7. **Openbare veiligheid** (AJMdT)

Gemeentelijke verordeningen ter voorkoming en blussing van brand komen eveneens voor na 1850, voor die tijd stelde de provincie die vast. De vorm waarin zij voorkomen is gelijk aan die van de politieverordening. De aanschaf van brandweermaterieel en de bouw van opberghuisjes vindt men in de gemeenterekening.

Vergunningen voor gevaarlijke werktuigen werden in het begin van de 19de eeuw ook door anderen dan de gemeente verleend. Maar vanaf 1870 vindt men stoommachines en andere potentieel gevaarlijke voorzieningen terug in afzonderlijk series, als onderdeel van de serie ingekomen stukken en vooral vanaf 1889 als onderdeel van hinderwetdossiers.

Zie onder 2.9.

Informatie over de landbouw en veeteelt is in gemeentearchieven op verschillende plaatsen te vinden. Gemeenten hebben vanaf het begin inlichtingen moeten verschaffen aan de provinciale besturen over de grootte van de veestapel en de opbrengsten van de verschillende graansoorten en andere veldvruchten. Aanvankelijk gebeurde dit incidenteel, later werd deze informatie jaarlijks verstrekt. Vanaf circa 1840 vinden we in veel gemeentearchieven staten waarin deze gegevens te vinden zijn. Soms zijn hier aparte reeksen van gemaakt, maar vaak bevinden deze stukken zich tussen de overige correspondentie.

2.8.

Landbouw

(JH)

Gedurende de tweede helft van de 19de en het begin van de 20ste eeuw werden jaarlijks de verslagen van de landbouw opgemaakt. Hierin is zeer uitgebreide informatie te vinden over de gewassen, prijzen en opbrengsten, de toestand van de veestapel, veeartsen en bijvoorbeeld de verbeteringen van landbouwwerktuigen. Meestal vormen deze verslagen een aparte serie in de gemeentearchieven maar slechts zelden is de serie compleet.

Ook in de gemeenteverslagen, die werden opgemaakt tussen 1851 en circa 1930, zijn gegevens te vinden over de toestand van de landbouw, zij het minder uitgebreid dan in de landbouwverslagen. Gegevens over de jacht en visserij vindt men daarentegen uitsluitend in de gemeenteverslagen, met uitzondering van die gemeenten waarin zich een vissershaven bevond. In die gevallen zijn er vaak aparte dossiers hierover bijgehouden. Landbouw- en gemeenteverslagen werden elk jaar opgestuurd naar Gedeputeerde Staten zodat ook in de provinciale archieven exemplaren van deze stukken aanwezig zijn.

In de kadastrale administratie, ingevoerd in 1832 ten behoeve van de heffing van grondbelasting, treft u gegevens aan over het grondgebruik. In de artikelsgewijze leggers is van elk perceel aangegeven of het als bouw- of weiland werd gebruikt, of het een erf, tuin of boomgaard was, of er al of niet een gebouw op geplaatst was en wie de eigenaar van het perceel was. De legger en andere kadastrale stukken zijn te raadplegen bij de Dienst van het Kadaster of bij de rijksarchieven in de provincie. Bij de meeste gemeenten liggen de kopieën van deze stukken.

Meer informatie over landbouw en veeteelt kunt u aantreffen in de archieven van de diverse landbouwmaatschappijen. De Groninger Maatschappij van Landbouw (vanaf 1837), het Drents Landbouw Genootschap (vanaf 1844) en de Friese Maatschappij van Landbouw (vanaf 1852). Deze instellingen, met vele plaatselijke afdelingen, streefden de ontwikkeling van de landbouw na door het organiseren van tentoonstellingen en lezingen en het ontplooiën van initiatieven op het gebied van landbouwonderwijs¹. De archieven van de

maatschappijen en de plaatselijke afdelingen worden in de meeste gevallen bewaard bij de Rijksarchieven in de provincie, evenals de archieven van de Provinciale commissies van landbouw, 1805-1851 of 1866.

2.9. Economische zaken (JH)

Verskillende stukken in het gemeentearchief bevatten gegevens op het gebied van de handel en nijverheid. Om te beginnen treft u in de gemeenteverslagen (opgemaakt tussen 1851 en circa 1930) lijsten aan van in de gemeente aanwezige fabrieken, bedrijven en ambachtslieden. Vaak is hierbij vermeld hoeveel arbeiders er bij een bepaald bedrijf in dienst waren en bijvoorbeeld of er gebruik werd gemaakt van stoomkracht.

Vervolgens zijn er de patentregisters die al vanaf 1811 werden opgemaakt. Het patentrecht was een rijksbelasting die werd geheven op de uitoefening van vrije- of handelsberoepen, en werd dus betaald door personen die een winkel hadden of een tapperij maar ook door ambachtslieden, fabrikanten, marskramers en kermisklanten. De registers zijn lang niet in alle gemeenten bewaard gebleven maar waar dat wel het geval is kan goed worden achterhaald hoe groot de bedrijvigheid in die gemeente was. In 1894 is het patentrecht afgeschaft.

In de notulen van het college van burgemeester en wethouders treft men de gegevens aan over de broodzetting. Het college bepaalde hoeveel broden er uit een zekere hoeveelheid rogge gebakken konden worden en stelde tevens de maximumprijs van het brood vast. Deze prijsmaatregel moest ervoor zorgen dat ook de armsten het zich konden veroorloven brood te kopen.

Een andere bron voor het onderzoeken van de lokale economische geschiedenis vormen de hinderwetvergunningen. Al in 1811 werd hier een Keizerlijk Decreet ingevoerd waarbij beperkingen werden opgelegd aan bedrijfsactiviteiten in woonkernen.² De bedrijven werden ingedeeld in drie categorieën waarbij de bedrijven die de meeste overlast veroorzaakten in de eerste categorie werden ingedeeld. Voor de oprichting van deze bedrijven moest een verzoek worden ingediend bij de prefect. Vergunningen voor de oprichting van bedrijven in de tweede en derde categorie werden verleend door de onder-prefect in

1 Nieuwe Groninger Encyclopedie, Groningen 1999 (3 delen).

2 P.M.M. Klep e.a., De registers van patentplichtingen, 1805-1893, deel II uit de reeks Broncommentaren, Den Haag 1987.

F.F.J.M. Geraedts, De Hinderwetbescheiden, deel IX uit de reeks Broncommentaren, Den Haag 1988.

het arrondissement. De maire moest in dit geval informatie inwinnen over de eventuele bezwaren die er tegen de bedrijfsvestiging zouden kunnen zijn.

Na het vertrek van de Fransen in 1813 bleef de regeling van kracht en zij werd in 1824 vervangen door een Koninklijk Besluit met gelijksoortige strekking, het Fabrieksbesluit. De indeling in drie categorieën bleef onveranderd. Voor bedrijven der eerste klasse was vergunning van de Koning nodig, bedrijven der tweede klasse hadden toestemming nodig van Gedeputeerde Staten terwijl de vergunning voor de oprichting van bedrijven der derde klasse, de bedrijven die de minste schade of hinder veroorzaakten, werd verleend door de gemeenten. De stukken die uit deze vergunningverlening voortvloeiden kunnen zodoende zowel in gemeentearchieven als in de archieven van Gedeputeerde Staten worden aangetroffen. In de gemeentearchieven worden ze over het algemeen niet in aparte reeksen bewaard maar bevinden zich her en der verspreid tussen de correspondentie.

De archieven van de gemeentelijke gasfabrieken en andere nutsbedrijven treft u eveneens aan onder de gedeponeerde archieven.

In 1875 wordt de Fabriekswet van kracht, vanaf 1896 bekend als de Hinderwet. Op een enkele uitzondering na worden nu alle vergunningen voor het oprichten van inrichtingen die gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken verleend door de gemeenten. Ook reeds bestaande bedrijven moesten een vergunning aanvragen zodat in het gemeentearchief vaak een groot aantal vergunningen van 1876 wordt aangetroffen. Meestal werden deze stukken in een aparte serie bewaard. Voor een enkele categorie bedrijven was nog steeds toestemming nodig van gedeputeerde staten. Vanaf 1896 moest de vergunningverlening ook voldoen aan bepalingen in de Veiligheidswet, zodat ook toestemming nodig was van de Arbeidsinspectie. In de archieven van deze instantie bevindt zich zodoende een serie hinderwetvergunningen vanaf 1896. De archieven van de Arbeidsinspecties bevinden zich in de rijksarchieven in de provinciehoofdstad.

Vanaf het begin van de 20ste eeuw werden in veel gemeenten gemeentebedrijven opgericht. In de meeste gevallen ging het hier om bedrijven voor de distributie van gas, water of elektriciteit, maar ook ontstonden her en der gemeentelijke vervoersbedrijven voor het vervoer van passagiers per bus of paardentram. Aanvankelijk waren hiervoor door de gemeentebesturen concessies verleend aan particulieren maar later namen ze deze activiteiten zelf ter hand zodat her en der de gemeentelijke gasfabrieken en water- en elektrici-

teitsbedrijven ontstonden. De archieven van deze bedrijven werden in veel gevallen bij de gemeenten gedeponeerd.

Tijdens WO I schoten de gemeentelijke levensmiddelenbedrijven als paddestoelen uit de grond. Als gevolg van de oorlog werden levensmiddelen schaarser zodat de overheid zich genoodzaakt zag deze in beslag te nemen ten einde ze over de bevolking te distribueren. De gemeentelijke distributiebedrijven verleenden hierbij hun tussenkomst. In de loop van de oorlog werden steeds meer producten gerantsoeneerd en waren alleen nog tegen inlevering van bonnen verkrijgbaar. Het ging om brood, vlees, boter, kaas, eieren, aardappelen, groente, zeep, koffie, thee, kaarsen, kleding, petroleum, chocoladerepen, macaroni, etc. etc. Na afloop van de oorlog verdwenen deze bedrijven even snel als ze waren opgekomen. In diverse gemeentearchieven hebben ze sporen achtergelaten, vaak in de vorm van een hoeveelheid correspondentie.

Na de Tweede Wereldoorlog veranderde het aanzien van het landschap ingrijpend door de grootschalige herverkaveling van het platteland, de ruilverkaveling (zie ook landbouw). Het traditionele kleinschalige boerenland maakte plaats voor een op de internationale markt gericht productielandschap.

Voor de uitvoering van de vele ruilverkavelingen in de tweede helft van de twintigste eeuw werden aparte commissies in het leven geroepen. De ruilverkavelingen hadden tot doel landbouwgebieden te ontsluiten en productiviteit en efficiëntie in de agrarische sector te bevorderen. Hoewel gemeenten slechts zijdelings met de ruilverkavelingen te maken hadden bevinden zich in praktisch alle gemeentearchieven dossiers over deze aangelegenheid, waarin kaarten en correspondentie over de aanleg van wegen of de herverkaveling van het gebied. De archieven van ruilverkavelingscommissies zelf zijn deels vernietigd, deels bevinden zij zich in de rijksarchieven in de provinciehoofdstad.

Tot slot is in de archieven van de verschillende Kamers van Koophandel informatie te vinden over bedrijven. De Kamers, ingesteld in een aantal grotere gemeenten door de gemeenteraden, behartigden de belangen van de ondernemingen in hun gebied. Vanaf 1920 kregen ze bovendien het beheer over het handelsregister. Ieder bedrijf was verplicht zich in dit register te laten inschrijven. De plaatselijke Kamers van Koophandel zijn in 1922 opgeheven waarna regionale instellingen zijn ontstaan met een groter werkgebied. De archieven bevinden zich bij het Drents Archief, Tresoar en de Groninger Archieven.

Tot 1848 was er geen sprake van ruimtelijke ordening in de betekenis van van overheidswege vastgestelde regels voor de inrichting van de ruimte. Weliswaar was het bouwen binnen de stad al eeuwenlang aan regels gebonden – vanuit het oogpunt van openbare veiligheid – maar een visie op de inrichting van de ruimte buiten de stadsmuren ontbrak. Dit was ook niet nodig: menselijke sporen in het landschap waren gering. Het noorden – met name Drenthe en Groningen – was nagenoeg tot ver in de 19e eeuw "leeg". Gebouwd werd op die plaatsen waar de natuurlijke gesteldheid dat toeliet. Een goede gedetailleerde indruk van het ruimtegebruik en de ruimtelijke inrichting krijgt u aan de hand van de kadastrale administratie, bestaande uit kaarten, leggers en neveningen. Zie hiervoor onder 2.3.

De gemeentewet van 1851 gaf de gemeentebesturen meer ruimte om het buitengebied naar eigen inzicht in te richten. Een eerste stap voor veel gemeenten was het in cultuur brengen van woeste gronden. Zo werden in de noordelijke provincies veenbedrijven opgericht, waarvan de administratie werd ondergebracht in het gemeentehuis. Deze archieven zijn hier als gedeponeerde archieven opgenomen.

Door de grootschalige aanpak uniek zijn de Koloniën van Weldadigheid, waarbij duizenden mensen, eerst vrijwillig, later gedwongen aan het werk werden gezet om West-Drenthe in cultuur te brengen. De uitgebreide neerslag van deze activiteiten en de personen die erbij betrokken waren treft u in het Drents Archief te Assen.

Naarmate de industrialisering, verstedelijking en de mobiliteit groeiden namen de, vaak tegengestelde, claims op de ruimte toe. Vanaf dat moment ontstond de behoefte om de ruimte te ordenen. Een belangrijke rol op dit punt was voor de provincie weggelegd, maar ook de gemeente kon zich er niet aan onttrekken. De Woningwet van 1901 – in de eerste plaats bedoeld ter bevordering van de volksgezondheid – had ook gevolgen voor de inrichting van de ruimte. Ter verbetering van de woningkwaliteit verplichtte de Woningwet gemeentebesturen een bouwverordening op te stellen, waarin de eisen aan de bestaande en te bouwen woningen waren vastgelegd. Gemeenten dienden toezicht te houden op de woningen en op de naleving. Dit gebeurde aanvankelijk door een (gemeenschappelijke) gezondheidscommissie, later door de afdeling bouw en woningtoezicht.

De serie bouwvergunningen, de administratieve neerslag van dit toezicht is in de meeste gemeentearchieven bewaard gebleven. Ook hier geldt, dat de toegankelijkheid ervan varieert: soms is de serie alleen chronologisch op naam van de aanvrager toegankelijk, soms ook digitaal. Mogelijk is ook dat de serie is geïntegreerd in een woningkartotheek,

2.10.

Ruimtelijke ordening en volkshuisvesting

(EB)

geordend op het actuele huisadres. Omdat de overgang van wijknummers naar straatnaamgeving in veel gemeenten soms pas van de jaren 1950 of '60 stamt, zijn vernummeringslijsten beschikbaar om de juistheid ervan te traceren. Daarnaast is er in andere gemeenten al sprake van 19e eeuwse huisnummeringslijsten. Hierin treft u ook informatie over de in de sociale woningbouw van de wederopbouw en de in dat kader onbewoonbaar verklaarde en vervolgens gesloopte woningen. In het overzicht van de gedeponeerde archieven achterin de inventaris treft u mogelijk het archief van een gemeentelijke woningbouwvereniging, met eventueel foto's van de bebouwing.

De Woningwet van 1901 stelde daarnaast het opstellen van uitbreidingsplannen verplicht voor plaatsen boven de 10.000 inwoners. Deze plannen, later bestemmingsplannen ingevolge de Wet op de ruimtelijke ordening van 1962, werden sinds de jaren '20 en '30 algemeen. Ze hadden een lange houdbaarheidsdatum, overigens vielen zij vaak samen met de electrificatie van het platteland en de komst van de gemeentelijke nutsbedrijven).

Met de Wet op de ruimtelijke ordening van 1962 kreeg de overheid een krachtig instrument in handen om greep te krijgen op de ruimtelijke ontwikkelingen: het bestemmingsplan. Landbouw en woningbouw werden hierin onderdeel van een algemeen ruimtelijk beleid.

2.11.

Verkeer en vervoer, infrastructuur (EB)

Het platteland was in de eerste helft van de 19e eeuw zoals vermeld voor een groot gedeelte onaangetast. Wegen ontbraken en het meeste vervoer verliep via het water. Bij de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden was er nog geen 500 kilometer straatweg (de Franse "primaire" rijkswegen). Koning Willem I besefte dat de welvaart en de eenheid van de nieuwe staat voor een belangrijk deel afhankelijk waren van de aanleg en verbetering van het wegennet. Deze rijksinspanning onttrok zich veelal aan het oog van de gemeentebestuurders. De gemeentelijke bemoeienis bleef in deze periode vooral beperkt tot de schouw en het onderhoud van bestaande wegen. Het onderhoud bleef traditiegetrouw bij de kerspelbewoners. Met name voor deze periode zijn de begrotingen en jaarrekeningen een goede bron.

Het is verleidelijk om de spreekwoordelijk slechte wegen over land toe te schrijven aan het uitgebreide waterwegennet waarover Nederland rond 1800 beschikte. Plaatselijk onderzoek moet uitwijzen of deze stelling klopt. Naast de archieven van de waterschappen, bieden ook de gemeentearchieven op dit terrein aanknopingspunten. Voor de eerste helft van de eeuw zijn we aangewezen op de correspondentie en notulen van het' gemeentebestuur. Hier lezen we hoe watersnood, ontduiking van onderhoudsverplichting en het

gebrek aan technische kennis de Inspanningen van de gemeentebesturen frustreren. Vaak bleef het onderhoud in handen van de buurtschappen. In Groningen en Drenthe is een reeks van kerspel- en marke-archieven bewaard gebleven, die mogelijk inzicht verschaft in de dagelijkse praktijk. Het bestuursreglement ten platten lande geeft aan dat de regeling van vertrektijden van beurt- en veerschepen, los- en laadplaatsen etc. tot de bevoegdheid van de provincie- en gemeentebesturen behoorde.

Ook hier geldt: na de gemeentewet van 1851 nam de gemeente meer initiatief ter verbetering van de landwegen. De gemeenteverslagen geven een indruk van de gemeentelijke activiteit op dit terrein. Provinciale reglementen droegen de gemeenten op om wegenleggers te maken van alle openbare wegen. De eersten stammen uit 1854. Hierin staan de onderhoudsplichtigen aangeven. Daarnaast treft u in de gemeentearchieven ook de bestekken en de processen-verbaal van aanbesteding en de bijbehorende correspondentie en kaartmateriaal. Over de aanleg van wegen, werd langdurig gecorrespondeerd met het provinciaal bestuur en buurgemeenten. Voor de financiering van dergelijke langdurige projecten was men afhankelijk van de opbrengst van weg-, brug- en sluisgelden. Gedurende de gehele negentiende eeuw stonden de meeste wegen vol met tolhekken. Pas in 1899 schafte het Rijk de heffing van tol op rijkswegen af. De opbrengsten van de tolgaarder moesten aan het gemeentebestuur verantwoord worden. Indien bewaard gebleven treft u deze mogelijk aan in de bijlagen bij de gemeenterekening.

In de tweede helft van de eeuw valt een verbetering te bespeuren, maar er zijn ook op dit punt grote regionale verschillen. Deze "openlegging" van tot dan geïsoleerde platteland had grote maatschappelijke gevolgen. Een eerste indruk over het traject en de aard en het tijdstip van werkzaamheden haalt u uit de gemeenteverslagen, sowieso een startpunt voor elke vorm van onderzoek binnen het tijdvak 1850-1930. De kosten ervan haalt u uit de begrotingen of jaarrekeningen onder de titel "onderhoud van gemeente-eigendom, openbare werken en inrichtingen".

Veel wegen danken hun ontstaan echter ook aan particulier initiatief. Aan plaatselijke ondernemers werden concessies verleend voor het exploiteren van een postwagen of beurtveer. Ook verenigden belanghebbenden zich en verzochten de provincie om oprichting van een zogenaamd "wegwaterschap", dat op vergelijkbare wijze gereguleerd werden als de molenpolders. De archieven treft u dan ook vooral aan in de waterschapsarchieven.

Vaak ook begon men aan de verbetering van wegen als een vorm van werkverschaffing aan bedeeden en later aan werklozen. Een uitvinding van de Brit John MacAdam (1756-

1836) – een wegconstructie van steenslag vermengd met ingespoeld zand en keileem – betekende de eerste verharding van de secundaire wegen. Het stenenkloppen was een beruchte activiteit voor de arm(werk)huizen.

Met de komst van de tram vanaf de jaren 1880 nam de mobiliteit toe. Veel van deze interlokale en lokaalspoorwegen zijn in de periode 1950-1970 gesloten. Over de opkomst en ondergang van deze lijnen zult u in de gemeentearchieven hooguit aanvullende informatie en documentatie vinden. In de 20ste eeuw werd het verkeer en de verkeersveiligheid een punt van aanhoudende zorg voor de gemeenten Hoe groot, blijkt uit het grote aantal dossiers, dat u in de dossierinventaris onder de code -1.81 aantreft.

2.12. **Volksgesondheid** (JH)

Voor informatie over de volksgezondheid worden in de gemeentearchieven verschillende bronnen aangetroffen. In de al eerder genoemde gemeenteverlagen vindt u gegevens over alle facetten van dit onderwerp waarbij de gemeenteverlagen van recentere datum de meeste gegevens bevatten. Hierin treft u informatie aan over riolering, de hygiënische toestand van openbare gebouwen, besmettelijke ziekten en inenting, begraafplaatsen, ziekenhuizen, geneesheren en vroedvrouwen, keuring van levensmiddelen en de toestand van het drinkwater.

Gegevens over de aanleg van riolering en waterleiding zijn ook te vinden in de raadsnotulen en de ingekomen stukken en na invoering van het dossierstelsel in aparte dossiers met tekeningen en correspondentie.

Van het vóórkomen van besmettelijke ziekten werden soms registers bijgehouden. Deze kunnen in een enkel geval worden aangetroffen in het gemeentearchief of in het archief van de Gezondheidscommissies.

Informatie over de keuring van vee en vlees vindt men vooral in de archieven van de verschillende keuringsdiensten, waarvan de meeste rond 1920 zijn opgericht. Vaak werkten gemeenten samen op dit terrein zodat het ambtsgebied van één keuringsdienst meerdere gemeenten omvatte. De archieven van deze instanties bevinden zich meestal als gedeponeerde archieven in de gemeentelijke archiefbewaarplaatsen.

Ook het begraven van lijken was een gemeentelijke aangelegenheid. Het aanleggen van openbare begraafplaatsen en de uitgifte van graven behoorden tot deze taak. In de meeste gemeentearchieven zult u dan ook begrafenisregisters aantreffen. Hierin is aangegeven welke personen op welke plaats begraven zijn. Soms zijn er ook nog platte-

gronden aanwezig van de indeling van de begraafplaatsen. De registers van protestantse, joodse of katholieke begraafplaatsen liggen niet in de gemeentearchieven. Deze worden over het algemeen bewaard bij de verschillende kerkelijke gemeenten of bij begrafenisverenigingen.

In de archieven van de Gezondheidscommissies, ingesteld op grond van de Gezondheidswet van 1901, is informatie te vinden over alle aspecten van de volksgezondheid. Het ambtsgebied van een commissie omvatte meestal meerdere gemeenten. De meeste stukken in deze archieven hebben betrekking op de volkshuisvesting, aangezien de overbevolkte woningen met hun slechte waterafvoer vaak een bron van ziektekiemen vormden. Zo kunnen registers worden aangetroffen waarin de toestand van elke woning in het ambtsgebied is opgetekend. Hoe groot de kamers zijn, hoe het met de watervoorziening is gesteld, hoeveel mensen er wonen en de technische staat van de woning. De commissies adviseerden burgemeester en wethouders inzake het verbeteren of onbewoonbaar verklaren van deze woningen. Ook is in deze archieven informatie te vinden over besmettelijke ziekten, vervuilde sloten, mestvaalten en andere onhygiënische toestanden.

In 1933 werden de commissies, bij wijze van bezuinigingsmaatregel, opgeheven. De archieven zijn meestal gedeponereerd bij de gemeente waarin de commissie gezeteld was. In een enkel geval worden ze bewaard bij de rijksarchieven in de provincie.

In alle gemeentearchieven is informatie te vinden over de bedeling van armen. In de gemeenteverslagen wordt vaak een algemeen beeld gegeven van de toestand van het behoeftige deel van de bevolking. Ook zijn hierin gegevens te vinden over de aantallen behoeftigen en over de verschillende instellingen van weldadigheid. Deze instanties, meestal kerkelijke diaconieën, verstrekten jaarlijks een grote hoeveelheid gegevens aan de gemeentebesturen. Elk jaar moest een dik pak formulieren worden ingevuld, die in veel gemeentearchieven bewaard zijn gebleven. Deze stukken bevatten veel gegevens over hun financiële toestand en over de bedeelden. Vaak worden deze stukken in aparte series bewaard. Sommige gemeentearchieven bevatten daarnaast registers van bedeelden, maar dit is lang niet overal het geval.

Het zogenaamde domicilie van onderstand, dat bepaalde dat elke behoeftige werd bedeeld door de gemeente waarin hij geboren was, of waarin hij vier achtereenvolgende jaren had gewoond, zorgde voor veel correspondentie tussen de verschillende gemeenten

2.13. **Sociale zaken en arbeid** (JH)

over de verrekening van de kosten die met de bedeling gemoeid waren. Als in geval van een meningsverschil de gemeenten er onderling niet uitkwamen, werd het geval voorgelegd aan Gedeputeerde staten. Die beslisten vervolgens uit wiens zak de armlastige bedeed werd. Behalve in de gemeentearchieven zijn zodoende ook in de archieven van Gedeputeerde staten stukken te vinden over het domicilie van onderstand. In de gemeentearchieven bevinden deze stukken zich meestal tussen de overige correspondentie, in een enkel geval is er een aparte serie van gemaakt. Na 1870 verviel deze regel en daarmee ook de correspondentie.

Armenzorg was niet alleen een gemeentelijke taak, ook de kerken hielden zich hiermee bezig. De reeds genoemde diaconieën of kerkelijke armbesturen moesten in principe voor hun eigen armlastige gemeenteleden zorgen. De archieven van deze instellingen worden in de meeste gevallen bewaard bij de rijksarchieven in de provincie.

De archieven van de Burgerlijke armbesturen zijn daarentegen altijd gedeponeerd bij de gemeenten. Deze besturen, ingesteld in 1827, hadden tot taak die armen te bedelen die niet bij een andere instelling voor bedeling in aanmerking kwamen. In deze archieven bevinden zich vaak notulen, begrotingen en rekeningen, soms jaarverslagen of correspondentie. Slechts zelden zijn ze compleet. De armbesturen werden rond 1965, met het van kracht worden van de Algemene bijstandswet opgeheven.

Andere stukken die voortvloeien uit de sociale taak van de gemeente hebben betrekking op de werkverschaffing. In de meeste plattelandsgemeenten lag het zwaartepunt van de werkgelegenheid in de landbouwsector zodat in de wintermaanden vele landarbeiders werkloos thuis zaten. In veel gemeenten werden daarom vanaf het midden van de 19de eeuw werkverschaffingscommissies ingesteld. Een van de activiteiten die door deze commissies werden opgezet was het tot puin kloppen van stenen voor het verharden van wegen. Hiervoor werden her en der steenklopperijen opgericht. Andere activiteiten waren bijvoorbeeld het schonen van vlasbundels of het pluizen van touw. De archieven van deze commissies, voor zover bewaard gebleven, zijn meestal gedeponeerd bij de gemeenten.

Ook in de jaren 30 van de 20ste eeuw werd het instrument van de werkverschaffing gehanteerd om de hoge werkloosheid te bestrijden. Werklozen werden ingezet bij inpolderings- of ontginningswerkzaamheden, bij het graven of uitbaggeren van een kanaal of haven, bij plantsoenwerkzaamheden of bijvoorbeeld bij het aanleggen van een weg of een riolering. In de meeste gemeentearchieven zijn over dit onderwerp stukken aanwezig.

Vanaf de jaren 20 van de 20ste eeuw werd in veel gemeenten een correspondent der arbeidsbemiddeling aangesteld, ook wel armmeester genoemd. Deze persoon bemiddelde tussen werkloze arbeiders en werkgevers en trachtte op die manier zoveel mogelijk mensen aan het werk te krijgen. Met het van kracht worden van de Arbeidsbemiddelingswet van 1930 werden de gemeenten verplicht een dergelijke functionaris aan te stellen.

In de gemeenteverslagen zijn daarnaast vaak gegevens te vinden over kinderarbeid. Onder het hoofdstuk Nijverheid, Handel en Scheepvaart is bij de opsomming van bedrijven en fabriek aangegeven hoeveel kinderen er werkzaam zijn in een bepaalde fabriek.

Tot slot zijn in gemeentearchieven in veel gevallen gegevens te vinden over de bouw van arm- of werkhuizen. In de raadsvergaderingen werd hierover vergaderd zodat hiervoor de notulen geraadpleegd dienen te worden. In sommige gevallen is een bestek of begroting bewaard gebleven.

Tot 1806 was het onderwijs aan de staatskerk opgedragen. Vanaf dat moment is het echter een zaak van de burgerlijke gemeente, onder toezicht van het departement, vanaf 1814 weer provincie, die schoolopzieners en inspecteurs aanstelden en tot 1856 in een provinciale onderwijscommissie samenwerkten. Er bleven in het voornamelijk protestantse Noorden niettemin vele relaties met de gereformeerde staatskerk die vanaf 1816 hervormd heette. Zo was de hoofdonderwijzer als vanouds vaak tevens koster en voorzanger in de hervormde kerk. Als reactie op de pogingen van koning Willem I om meer greep op het maatschappelijk leven te krijgen, waaronder de kerken, ontstond al vanaf 1840 opnieuw het eerste op kerkelijke leest geschoeide onderwijs, n.l. door de steeds omvangrijkere groep Afgescheidenen, die zich later gereformeerden zouden noemen. Bij de schoolwet van 1856 werd dergelijk onderwijs ook formeel toegelaten. Tot 1920 werd het godsdienstig en ander niet-openbaar onderwijs in toenemende mate gesubsidieerd, aanvankelijk alleen door rijk en provincie, vanaf de Wet op het lager onderwijs van 1920 fungeerde de gemeente als doorgeefluik bij de bekostiging.

Hieruit volgt dat u tot 1920 alle gegevens over het lager onderwijs in archieven van gemeenten en schoolopzieners kunt vinden, maar dat u tot die tijd voor het bijzonder onderwijs die van de onderscheiden kerkgenootschappen of schoolbesturen moet raadplegen. Vanaf 1920 vindt u veel materiaal ook over de bijzondere lagere scholen in de gemeentearchieven. Stukken over gebouwen zijn veelal bewaard, maar de aanvraagformulieren en afrekeningen voor de subsidies aan bijzondere scholen, die een schat aan informatie bevatten, zijn helaas veelal legaal vernietigd, maar u kunt geluk hebben.

2.14.

Onderwijs

(AJMdT)

Voor het kleuteronderwijs geldt vanaf 1956 dezelfde situatie, voordien is de situatie van het openbaar kleuteronderwijs schrijver dezes niet bekend. De oudste bijzondere kleuterscholen dateren uit het einde van de 19de eeuw.

Met andere soorten onderwijs, met name het voortgezette, had de gemeente niet of weinig van doen. Ambachts- en landbouwonderwijs werd door particuliere genootschappen verzorgd, hun archieven bevinden zich voor zover bewaard in de rijksarchieven in de provinciehoofdsteden, evenals die van de provinciale onderwijscommissies, schoolopzieners, inspecteurs en Rijks-HBS-en. De archieven van plaatselijke onderwijscommissies en de commissies tot wering van schoolverzuim (sinds de Leerplichtwet van 1900) bevinden zich wel in gemeentearchieven.

Vóór 1920 vindt u in de archieven van de grotere gemeenten verder alleen stukken over de stedelijke gymnasia, tot 1851 nog vaak Latijnse scholen genaamd. De (M)ULO werd geregeld in de Wet op het lager onderwijs, en over de openbare scholen zult u dus vanaf 1920 stukken in het gemeentearchief vinden. In 1968 is heel het voortgezet onderwijs hervormd, en vanaf dat ogenblik vindt u alle openbaar voortgezet onderwijs in de gemeentearchieven. Na allerlei fusies in de jaren 1990 zijn deze steeds meer verzelfstandigd en zult u ook de bestuursarchieven van de scholengemeenschappen zelf moeten raadplegen.

2.15.

Cultuur en sport (AJMdT)

De gemeenten verlenen incidenteel subsidies aan lokale muziek-, toneel- en sportverenigingen, en vaak voor bepaalde evenementen. Vanaf de jaren 1950 worden ook schoolvoorstellingen incidenteel gesubsidieerd. Men vindt daarover dossiers en de afrekeningen in de bijlagen tot de rekening.

Ook werkt de gemeente mee aan de totstandkoming van sportaccomodaties, door het verlenen van bouwvergunningen, die voor bijvoorbeeld zwembaden nadere voorwaarden stelden, en door de aanleg en verhuur van sportvelden.

2.16.

Monumenten (AJMdT)

De gemeente en het waterschap kan zelf eigenaar zijn van bijvoorbeeld een monumentaal gemeentehuis, rechthuis, waterschapskantoor, watermolen, stoomgemaal of gasfabriek. In dat geval vindt men stukken daarover zoals onder beschreven onder eigendommen. Pas vanaf de jaren 1960 vindt men een gemeentelijke betrokkenheid bij de subsidiëring van andere monumenten dan de eigendommen van de gemeente zelf. Voor die tijd zal men dus de stukken over monumenten vooral in archieven van rijksorganen moeten zoeken.

Voor verbouwingen, dus ook aan monumenten, moest de gemeente vanaf 1901 een vergunning afgeven. Sinds de grens voor het begrip monument is verlegd naar circa 1950 vindt men de tekeningen en bijbehorende stukken dus ook als onderdeel van een dossier voor de bouwvergunning terug.

De bemoeienissen met de godsdienst zouden theoretisch nihil moeten zijn. Uit het oogpunt van de openbare orde is de gemeente, meer speciaal de burgemeester, betrokken geweest bij de afscheiding van de gereformeerden uit de Nederlandse Hervormde Kerk omstreeks 1835, en later ook bij pogingen van de gereformeerden om eigen lagere scholen te stichten. Na 1848 waren die commoties over, en waren de gereformeerden partij in de landelijke schoolstrijd, beslecht in 1919.

Op de eigendoms kwesties rond kerkgebouwen, vooral in de eerste helft van de 19de eeuw is al geweest.

2.17.
Godsdienst
(AJMdT)

3.

Onderzoeksvoorbeelden

Dit stuk is geschreven als hoofdstuk in J. Bos e.a. (red.) Geschiedenis van Diever, Zuidwolde 1992, pag. 139-160. Hier beperk ik mij tot de periode vanaf 1802, die begint op pagina 146.

Dergelijk onderzoek begint men met het zoeken naar bestaande publicaties. Voor Drenthe is dat op de eerste plaats J. Linthorst Homan, Het ontstaan van de gemeenten in Drenthe, Haarlem 1934, een compilatiewerk waarin vele bronnen zijn opgenomen, maar ook een aantal wezenlijke ontbreken. Ook is de interpretatie van de gegevens die hij presenteert nogal eens onzorgvuldig of onjuist. Dat betekent dat alle verwijzingen naar bronnen gecontroleerd moeten worden. Verder natuurlijk J. Heringa (red.) Geschiedenis van Drenthe, Amsterdam/Meppel 1985.

Diever vormde vanaf 1802 een deel van het schultambt Diever, Vledder en Wapserveen, maar was vanaf 1819 weer een afzonderlijke gemeente.

Het gemeentearchief van Diever is tot circa 1835 nogal lacuneus, maar de stukken van voor 1819 bleken voor zover bewaard in het gemeentearchief van Vledder aanwezig te zijn. Een en ander betekende toch dat er uitgebreid in de departementale en provinciale archieven gezocht moest worden. Drenthe maakte tussen 1802 en augustus 1805 deel uit van het Departement Overijssel en van 1811 tot en met 1813 van het departement Westereems, in beide perioden bleven er wel gewestelijke instellingen in Assen functioneren. Het betekende toch dat veel gegevens uit de rijksarchieven in Groningen (thans Groninger Archieven) en Zwolle (thans Historisch Centrum Overijssel) moesten worden verzameld. De belangrijkste archieven zijn uiteraard die van de provinciale bestuursinstellingen, maar ook de dikke pakken verslagen van de goorspraken, lokale rechtszittingen onder leiding van de provinciale gerechtelijke autoriteiten, zijn doorgenomen, evenals kerkelijke (classicale) archieven. Een belangrijk aspect van de bestuursgeschiedenis bleek namelijk de bestuurlijke consequenties van de Afscheiding van wat later de gereformeerde kerk zou gaan heten. Verder werden vele taken die later door het gemeentebestuur werden uitgevoerd nog vrij lang door de kerkvoogden van de hervormde gemeente van Diever behartigd. Dat bleek bij het nalopen van de begrotingen en rekeningen van zowel de kerkelijke als de burgerlijke gemeente.

3.1.

Bestuurlijke ontwikkeling in Diever (1780-1850)

(AJMdT)

De belangrijkste uitvoerende taken van het gemeentebestuur vergden het doornemen van onderwerpsgewijs geselecteerde literatuur, zoals gedrukte verslagen van diverse commissies, en later gepubliceerde verslagen van schoolopzieners; omdat dezen uitsluitend aan de gouverneur advies uitbrachten, die vervolgens het gemeentebestuur aanschreef betekende dat opnieuw het raadplegen van het provinciaal archief. De geografische ligging langs de Drentse Hoofdvaart leidde tot de samenvatting van bestaand onderzoek over de vaart en de weg erlangs, sinds Napoleon een rijksweg.

De keuze van de onderwerpen werd beperkt door de aanwezigheid van andere artikelen in de Geschiedenis van Diever, zoals de ontwikkeling van de bevolking, de landbouw en de kerkgeschiedenis in het algemeen. De eigenlijke bestuursgeschiedenis tot 1850 eindigt met een analyse van de eerste verkiezingsresultaten op grond van de gemeentewet van 1850, waarbij voor het eerst sinds 1808 een raad werd gekozen (en niet benoemd) die bovendien voor een belangrijk deel uit leden van de afgescheiden kerk ging bestaan.

3.2.

Twee burgemeesters in Zuidwest-Drenthe (AJMdT)

Aanleiding

Bij een bezoek aan het gemeentehuis van Nijeveen in 1985 trof ik op de zolder twee gevelstenen aan afkomstig van een schoolgebouw en van een tolhuisje, beide in Nijeveen. Op beide stenen was de naam van de burgemeester weggehakt, en waren alleen de namen van de wethouders te lezen. Er stond wel een datum op de stenen.

Gang van het onderzoek

De eerste stap was die naar de portrettengalerij in de raadzaal. De burgemeester in kwestie bleek P.A. Derks te zijn, van wie vele gedrukte publicaties over waterstaatszaken in Zuidwest Drenthe bekend zijn. De schrijver gaf in de voorwoorden en geleidenotities daarbij vele persoonlijke bijzonderheden. Dat gaf extra aanknopingspunten voor archiefonderzoek.

Omdat burgemeesters op voordracht van de Commissaris des Konings werden benoemd zou de eerste gang zijn die naar het archief van het kabinet van de Commissaris des Konings, dat berust in het Rijksarchief Drenthe te Assen (nu Het Drents Archief). De commissaris legt regelmatig controlebezoeken aan gemeenten af, en daarvan worden verslagen gemaakt, die eveneens in het kabinetsarchief worden bewaard. De openbaarheid van het kabinetsarchief was echter beperkt tot stukken ouder dan 100 jaar. Omdat al vrij snel duidelijk was dat ik stukken uit 1887 nodig zou hebben, heb ik het onderzoek een jaartje laten liggen, zodat ik legaal van dat archief gebruik zou kunnen maken.

Het gemeentearchief Nijeveen was wel meteen raadpleegbaar. Allereerst is in het bevolkingsregister nagegaan wanneer Derks precies naar de gemeente was verhuisd en waarvandaan. Dat was Ruinerwold, en ook daar werden de persoonsgegevens nagetrokken in bevolkingsregister en burgerlijke stand. De boerderij op het Oosteinde waarop hij een landbouwbedrijf had uitgeoefend kon zo worden geïdentificeerd.

Derks, die behalve burgemeester ook secretaris was, bleek de raadsvergaderingen ongebruikelijk nauwkeurig te notuleren, verder vond ik in de serie ingekomen brieven een paar bevreemdende onderwerpen. Daaruit bleek dat hij voortdurend met een aantal lieden uit de raad waaronder tenminste één wethouder overhoop lag. Ondertussen kreeg hij wel vele openbare werken voor elkaar, waarover toch ook in de raad gestemd moest worden. Na een rekest van een groot aantal inwoners aan Koning Willem III in 1883 besloot de commissaris hem van plaats te doen verwisselen met zijn collega van de naburige gemeente Havelte, J.A.R. Kymmell, bij wie sinds 1877 niets uit de handen was gekomen. Het gemeentearchief van Havelte bevatte dan ook nauwelijks iets over zijn activiteiten, maar des te meer over die van Derks, die, nu in Havelte, van alles aanpakte en daarbij weer velen tegen de haren in streek. Kymmell heeft evenals veel gepubliceerd, maar dat was na zijn mislukte burgemeesterscarrière. Ook voor Kymmell werden eerst de persoonsgegevens geverifieerd, o.m. in het gemeentearchief van Assen.

Hij is in Nijeveen maar een paar maanden burgemeester geweest, en werd toen ontslagen vanwege valsheid in geschrifte, gepleegd als ambtenaar van de burgerlijke stand in Havelte. Hij had een of meer huwelijksakten onjuist ingevuld om te verheimelijken dat hij wegens dronkenschap niet op tijd was gekomen voor de huwelijksluiting. Dat bleek uit het kabinetsarchief van de Commissaris. Daaruit bleek ook dat hij daarvoor een half jaar gevangenisstraf heeft gekregen. Daarna werd hij klerk op het Rijksarchief in Assen. In 1920 is hij dronken het Noord-Wilemskanaal ingelopen. Dat bleek uit het proces-verbaal aanwezig in het archief van de gemeentepolitie van Assen. De datum van zijn overlijden, gecombineerd met een bericht in de Drentsche en Asser Courant, gaf aanleiding om in het archief van de gemeentepolitie te gaan zoeken.

Ook Derks' carrière is niet op een gebruikelijke manier beëindigd. Bij de raadsverkiezingen van 1887 in Havelte ging hij op een onregelmatige manier de verzegelde pakken stembriefjes hertellen, wat zijn tegenstanders aangrepen om van hem af te komen. Uit het bevolkingsregister bleek dat hij daarna naar Meppel is verhuisd, waar hij het beroep van "zaakwaarnemer" uitoefende. In het gemeentearchief bevinden zich lijsten van betaalde belastingen, die werden opgemaakt om vast te stellen of iemand kiesgerechtigd was. Daaruit bleek dat hij uiteindelijk te weinig betaalde om het kiesrecht nog te mogen uitoefenen en in nogal behoeftige omstandigheden is overleden.

Resultaat

Hoewel de twee brekebenen voldoende stof op hadden geleverd voor een historische roman, een televisiesoap of tenminste een musical resulteerde het onderzoek slechts in hilariteit bij de onderzoeker bij elke nieuwe archiefvondst, en twee biografieën in deel II van de reeks Drentse Biografieën, Meppel 1990.

3.3. Koning Willem III bezoekt de provincie Groningen (JH)

In mei 1873 bracht koning Willem III een bezoek aan de provincie Groningen. Het voornaamste doel van dit bezoek was de onthulling van het monument bij Heiligerlee ter herdenking van de veldslag van 1568, maar hij greep de gelegenheid aan om ook andere delen van de provincie te bezoeken.

Een onderzoek naar deze gebeurtenis kan het best begonnen worden in het kabinetsarchief van de Commissaris des Konings in de provincie Groningen. (Groninger Archieven, toegang 1152) Hij coördineerde de voorbereidingen en instrueerde alle betrokken burgemeesters. In het kabinetsarchief vinden we alle min of meer vertrouwelijke zaken waaronder de koninklijke bezoeken. Onder inventarisnummer 251 vinden we alle stukken die op dit bezoek betrekking hebben bij elkaar.

We treffen hier o.a. het programma van het bezoek aan, waaruit blijkt dat Willem op zaterdag 17 mei in de provincie arriveerde. Op 18 mei houdt hij na het bijwonen van de kerkdienst in de Martinikerk audiëntie in het gebouw van het provinciaal gerechtshof. Op de in het dossier aanwezige audiëntielijst staan namen van burgemeesters, hoge ambtenaren en andere personen met belangrijke maatschappelijke posities.

Op 19 mei maakt Willem een rijtoer door de stad en de dag daarop reist hij naar Delfzijl. Hier bezichtigt hij de haven en de nieuwe zeesluis bij de uitmonding van het Eemskanaal. Op 21 mei is hij aanwezig bij een harddraverij in de stad en bij het vuurwerk dat ter gelegenheid van zijn bezoek wordt afgestoken. Op donderdag 22 mei maakt hij een tournee door de provincie per rijtuig. Hij reist via Adorp, Winsum, Baflo, Warffum en Usquert naar Uithuizen en via Kantens, Middelstum en Bedum weer terug. In Warffum bezoekt hij de RHBS en in Usquert de landbouwinrichting van de heer Huisman. Op de Menkemaborg te Uithuizen gebruikt hij de lunch.

Op 23 mei reist hij per trein naar Winschoten en vandaar naar Heiligerlee alwaar hij 's middags met het nodige ceremonieel het monument onthult. Die avond dineert hij in Winschoten in aanwezigheid van o.a. een aantal kennelijk meegereisde ministers, staten-

leden, raadsleden van de gemeente Winschoten en de ontwerper en uitvoerder van het monument, zoals blijkt uit de eveneens in het dossier aanwezige lijst van genodigden.

Op zaterdag 24 mei vertrekt hij weer uit de provincie.

Behalve de reeds genoemde stukken bevat het dossier ook enige correspondentie. Zo ligt er de minuut van een door de commissaris aan de betrokken burgemeesters gezonden brief waarin hij het voorstel doet de Koning bij doorkomst door de betreffende gemeenten een bloemenhulde te laten brengen. Hiertoe zou per gemeente een aantal jonge dames moeten worden uitgenodigd of aangewezen die bij het passeren van de stoet bloemen in het rijtuig van de koning moeten werpen. Het antwoord van de burgemeester van Middelstum laat weten dat de bloemenhulde in zijn gemeente geen doorgang kan vinden wegens de te geringe belangstelling onder de jonge dames. Hij had er dertig uitgenodigd en slecht veertien bereid gevonden, voor de koning kennelijk te weinig. Als alternatief stelt hij voor de schoolkinderen langs de route op te stellen.

Schoolkinderen werden trouwens in alle gemeenten opgesteld, zoals blijkt uit de brieven van de verschillende burgemeesters in het dossier. Ook werden overal erebogen opgericht.

In de index op de serie ingekomen en verzonden stukken in het archief van de Commissaris des Konings (toegang 800) staan verschillende verbalen genoemd die betrekking hebben op het bezoek maar bij raadpleging van de serie blijkt dat de meeste hiervan niet meer aanwezig zijn. Alleen het verbaal van 21 mei is er nog, met daarin een brief van het parket van de procureur-generaal in Groningen over de extra inzet van brigadepersoneel op 23 mei in Winschoten. Ook 's Konings veiligheid moest gewaarborgd zijn uiteraard.

Voor aanvullende informatie bent u aangewezen op de archieven van de gemeenten waar Willem een bezoek heeft gebracht of doorheen is gereisd. In het archief van de gemeente Delfzijl vinden we behalve de brief van de commissaris over de bloemenhulde enkele opmerkingen in de notulen van de raad en het college van burgemeester en wethouders. In de raadsvergadering van 10 mei doet de burgemeester de mededeling dat de Koning bij de sluis te Farmsum ontvangen zal worden. De raadsleden kunnen daarbij aanwezig zijn mits ze zijn gekleed in een zwarte broek, rok en hoed en witte das en handschoenen. De opmerkingen in de collegevergaderingen hebben betrekking op het oprichten van een ereboog en andere decoraties. Timmerman Bos en schilder Van Streun krijgen de eervolle opdracht een en ander te maken voor respectievelijk *f* 140,- en *f* 40,-.

Ook in de archieven van andere gemeenten zijn in de raadsverslagen opmerkingen over het aanstaande bezoek te vinden. Deze kunnen kort worden samengevat met de woorden bloemenhulde, schoolkinderen, erebogen en vlaggen.

Het archief van de gemeente Uithuizen geeft meer informatie. In het notulenregister van de gemeenteraad is een verslag bewaard gebleven van het bezoek op 22 mei zodat we allerlei details aan de weet komen. Zijne majesteit en zijn gevolg werd verwelkomd aan de grens met de gemeente Usquert, alwaar een ereboog was geplaatst met het opschrift: "Welkom dierbaar vorst". Op deze plaats hield burgemeester Nanninga een toespraak die hij eindigde met de woorden "Warme harten kloppen er in ons, voor onzen geliefden en geëerbiedigden vorst, en voor het stamhuis van Oranje: Leve de Koning". Deze laatste woorden werden door het massaal toegestroomde publiek met een oorverdovend geroep herhaald, aldus het verslag.

De hele stoet toog vervolgens naar de Hoofdstraat in Uithuizen. Bij de oude school stonden de onvermijdelijke schoolkinderen opgesteld met hoofd- en hulponderwijzers. Bij het passeren van de koning werd het Wilhelmus gezongen. Ook hier stond een ereboog met als opschrift: "Onze opkomst en welvaart is Oranje". Bij het gemeentehuis was een met groen versierde tempel opgericht. Jacoba Nanninga, de dochter van de burgemeester hield hier een klein toespraakje en bood Koning Willem een boeket aan. Ondertussen werd door een twintigtal jonge dames uit de hogere standen (ze worden allemaal met name genoemd) bloemen in het koninklijk rijtuig gestrooid, net als in de andere gemeenten was gebeurd, behalve in Middelstum.

De Menkemaborg, waar Willem tijdens zijn verblijf in de gemeente anderhalf uur vertoefde was aan de voorkant geheel met groen versierd terwijl boven de ingang deur de borstbeelden prijkten van de Willems I, II en III.

Ook andere dorpelingen hadden hun huis versierd. De kastelein P. Marema had een wapenschild opgehangen met een guirlande en voor het huis van winkelier J.T. Anthé stond een "sierlijk opgetrokken illuminatietempel voorzien van toepasselijke inscripties". De organist W. Veldhuizen was zelfs aan het dichten geslagen: "Dierbaar Vorst! / Mijn hartewens u toegebracht / Uit zuivre bron geput / Vindt gij geboekt in 't eerste vers / Kapittel drie van Ruth".

De overige feestelijkheden bestonden uit vlaggen, wimpels en vuurwerk.

In het archief van de gemeente Winschoten, 's Konings voornaamste doel tijdens zijn verblijf in de provincie, vinden we in de notulen van de raad en het college enige opmerkingen over het bezoek, zoals in de meeste gemeentearchieven het geval is. Het voornaamste verschil met de gang van zaken in de andere gemeenten is het feit dat in Winschoten een commissie was ingesteld voor de organisatie en voorbereiding van het feest. Deze feestcommissie, die zelf geen archiefstukken heeft nagelaten, doet aan de gemeente het verzoek om een garantie te verstrekken ter dekking van een eventueel tekort in de kosten. In de raadsvergadering van 26 april wordt het verzoek behandeld en wordt besloten dat de gemeente tot een bedrag van 500 gulden garant staat onder voorwaarde dat alle kosten voor de versiering van de openbare gebouwen voor rekening van de commissie komen en dat, in het geval de commissie gebruik mocht maken van de garantie, de voor de gelegenheid opgerichte erebogen ten bate van de gemeente komen.

In de collegevergaderingen worden nog een aantal praktische zaken besproken zoals het aanbieden van een feestmaaltijd aan de Koning op 23 mei. In de vergadering van 13 mei wordt een lijst met genodigden ter goedkeuring aan de Commissaris ingezonden. In de vergadering van 7 mei wordt besloten op verzoek van de feestcommissie op de feestdag kramen en tenten toe te staan op het marktplein. In de vergadering van 16 mei tenslotte wordt besloten ter bevordering van de veiligheid op 23 mei de Langestraat voor het publiek af te sluiten.

De bij de gemeente over dit onderwerp ingekomen stukken, geregistreerd in de agenda, worden niet meer in de serie aangetroffen.

Het recreatiegebied Parkheem in de huidige gemeente Grootegast trekt 's zomers jaarlijks vele duizenden bezoekers. Maar nog niet zolang geleden stond bezong de schooljeugd deze streek en in het bijzonder Opende als "het gat van ellende". Reden om deze opmerkelijke gedaanteverwisseling eens in historisch perspectief te plaatsen. Startpunt van het onderzoek is het armhuis dat ooit op de plaats van de tegenwoordige camping stond.

Met de groeiende gemeentelijke bemoeienis op het terrein van de armoedebestrijding in met name de tweede helft van de 19e eeuw voelden veel gemeenten de noodzaak om een werkhuis ten behoeve van de armen op te richten. Zo ook Grootegast. Opende-Zuid was geschikt omdat de gemeente een groot areaal heidegrond in bezit had. Uit de gemeenteverslagen blijkt dat het onderwerp op 24 juli 1889 het onderwerp in de gemeenteraad aan de orde kwam. Een commissie werd ingesteld en in de raadsvergadering enkele maanden

3.4. Werkhuis, verzorgingstehuis, Parkheem te Opende – Een kleine sociale geschiedenis op de Gronings-Friese grens (EB)

later volgde een uiteenzetting van de bevindingen. Het werkhuis van het naburige Zevenhuizen stond model voor het te bouwen pand, zo wordt duidelijk. In de vergadering van 24 januari 1890 werden bestek, tekening en en begroting goedgekeurd. Vervolgens werd in het zelfde jaar een Burgerlijk Armbestuur ingesteld, dat het beheer kreeg over het werkhuis. Reeds in juni 1890 was het gebouw klaar. Uit bestek en tekening die in het gemeentearchief bewaard zijn gebleven (zie inventaris onder gemeentelijke eigendommen, inv.nr. 821) krijgen we een indruk van de inrichting en daarmee van de ambities van het gemeentebestuur: er was een directiekamer, jongenszaal, mannen- en vrouwenvertrekken en bovendien een zieken- en 'doodenzaal'. Het pand kon onderdak bieden aan zeker 50 mensen, die in de omringende heidegebied van 90 ha. genoeg emplooi konden vinden.

Wie waren nu deze bewoners? Een overzicht van deze bijzondere groep treft u aan in het bevolkingsregisters vanaf 1890. Op tientallen bladen passeren honderden namen de revue, inclusief datum van aankomst en reden van vetrek. Een enkeling zocht zijn of haar heil in Duitsland of Amerika. Voor een blik achter de schermen van het werkhuis, de regels, levensomstandigheden, de financiële perikelen of aanstelling van een 'vader en moeder' wordt verwezen naar het archief van het Burgerlijk armbestuur, in het bijzonder naar de notulen. Ter illustratie : in totaal werd circa 19 ha op initiatief van het Burgerlijk Armbestuur ontgonnen. Volgens de rekeningen van het Burgerlijk Armbestuur over de jaren 1911-1930 bedroegen de ontvangsten voor deze werkzaamheden f 85.000,- en de uitgaven f 70.000,-.

In de jaren '20 komt aan deze bevolkingsstroom abrupt een einde. De boerderij biedt dan nog plaats aan 35 'verpleegden'. Het bestaansrecht van het armhuis van Opende staat zelfs ter discussie, zo blijkt uit de raadsnotulen. Aanleiding zijn de resultaten van een onderzoek ingesteld door de Gezondheidscommissie Zuidhorn. "Veertien van de oudste verpleegden ontvangen ouderdomsrente. Een groot aantal van deze trof ik bij elkaar aan in een bijzonder ongezellige zaal, waar deze oude stakkers hun laatste en zo droeve levensjaren moeten slijten," in de woorden van de inspecteur van volkshuisvesting. Het gebouw voldeed niet aan de moderne eisen. In het armhuis te Opende zullen geen armen meer worden opgenomen, terwijl voor de daarin verpleegden gezinnen zullen worden gezocht.

De discussie over de voor- en nadelen van de uithuisplaatsing worden in de notulen breed uitgemeten

Een nipte meerderheid besluit tot het voortzetten van het werkhuis, maar na verloop van tijd kreeg het het werkhuis het karakter van een verzorgingshuis.

De noodzakelijke verbouwing van het gemeentelijk verzorgingshuis volgde pas in 1954. Het bood toen nog onderdak aan circa 20 mensen, waaronder drie kinderen. Enkele jaren later volgde de logische reorganisatie. Het verzorgingshuis werd bejaardenhuis 'Parkheem'. Toen er tenslotte een modern bejaardenhuis in het dichter bevolkte Grootegast verrees, kwam het gebouw leeg te staan. De inboedel werd verkocht en in 1976 werd er een aantal Surinamers in ondergebracht. Een jaar later brandde de markante boerderij, bijna een eeuw de pijler van de gemeentelijke sociale politiek, tot de grond toe af. Uit zijn as verrees drie jaar later recreatiepark Strandheem, nu pijler van het regionale toerisme in het spreekwoordelijk arme Groningse Westerkwartier.

'Zij begint haren loop omtrent Tronde, eene buurt van Elslo, in Stellingwerf-Oosteinde, en loopt van daar langs de voormalige schans Bekhof, nabij het dorp Oldeberkoop, doch is daaromtrent veeltijds droog; maar omtrent het dorp Nijeholtpade ontvangt zij een weinig meer water, loopt beneden tot aan het Vallaat, omtrent Oldeholtpade, waardoor zij boven water geschut en opgehouden wordt: voorts loopt zij van daar, altijd in eene zuidwestelijke richting door Stellingwerf-Westeinde, voorbij De Blesse, van waar zij verder afstroomde, tot aan Slijkenburg de grensscheiding maakt tusschen de provinciën Friesland en Overijssel. Zij vereenigt zich aldaar met de Tjonger of Kuinderstroom en loopt alzoo naar de Zuiderzee'.

Zo beschreef A.J. van der Aa in 1846 de loop van de Linde. Wie een fietstochtje langs deze rivier maakt, zal merken dat het een mooie rivier is maar dat hij nauwelijks meer kronkelt. Het is duidelijk dat de rivier rechtgetrokken is. Dat roept vragen op: waarom en wanneer is de Linde verbeterd en wat is er precies gedaan aan de rivier?

Als eerste stap in uw onderzoek naar het antwoord op deze vragen kunt u naar uw eigen openbare bibliotheek gaan. U zult daar wel iets van uw gading vinden, bijvoorbeeld het boekje van Geert Lantinga over de Lindevallei (voor de bij dit artikel gebruikte literatuur en inventarissen verwijzen we naar de lijst aan het einde van dit artikel).

Bij het doorlezen van dit boekje zult u merken dat u verwezen wordt naar andere boeken, zoals het standaardwerk van Wouda. U kunt in het boekje van Lantinga ook lezen, dat meerdere instanties zich bemoeid hebben met de verbetering van de Linde. De belangrijkste waren de provincie Friesland, het rijk en het waterschap De Linde.

3.5

De verbetering van de Linde

Jelle Hagen en Jack de Vries*

* Eerder gepubliceerd in: M.Gravendeel (red.), Droeg fuotten. Onderzoeksgids voor de Friese waterstaatsgeschiedenis, Leeuwerder gepubliceerd in: M.Gravendeel (red.), Droeg fuotten. Onderzoeksgids voor de Friese waterstaatsgeschiedenis, Leeuwarden 1998.

Een goede onderzoeker neemt geen genoegen met wat er in de boeken staat: zij wil de bronnen zelf zien. Waar bevinden die zich? Op dit moment berusten het archief van de Provinciale Waterstaatsdienst, van Rijkswaterstaat in Friesland en van het waterschap De Linde zich in Tresoar (het voormalige Ryksargyf) in Leeuwarden.

Natuurlijk gaat u eerst kijken in de archieven die het meest veelbelovend zijn. Na het doornemen van wat boeken wordt duidelijk dat vooral provincie en rijk een belangrijke rol hebben gespeeld bij de verbetering van de Linde.

Via de inhoudsopgave van de inventaris van de Provinciale Waterstaatsdienst komt u terecht bij een aantal stukken dat betrekking heeft op de verbetering van de Linde: de inventarisnummers 1943-1975. De nummers 1943 en 1945 verschaffen informatie over het waarom van de verbetering. De nummers 1946-1948 vertellen u over de planvorming en de financiële problemen van het project, terwijl de nummers 1949-1966 u veel vertellen over de werken die uitgevoerd werden. De nummers 1967-1975 tot slot gaan vooral in op de overdracht van het eigendom van De Linde en de kanalisatiewerken.

Met het doornemen van deze archiefstukken begint het verhaal van de Lindeverbetering duidelijk te worden.

In de loop van de 19de eeuw namen de problemen met de Linde steeds meer toe. Hij overstroomde steeds vaker en werd minder goed bevaarbaar. Er werden daarom plannen ontwikkeld om de rivier te verbeteren en te kanaliseren.

Het plan dat uiteindelijk uitgevoerd zou worden, was van de hand van L. van Krimpen, hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaatsdienst. Dit plan kwam in 1912 gereed. Het plan van Krimpen werd in 1916 goedgekeurd door de minister van Waterstaat en in 1918 door Provinciale Staten. De kosten werden geraamd op f 750.000,-. De helft hiervan zou voor rekening komen van het Rijk, terwijl de provincie en waterschap De Linde elk 25% voor hun rekening zouden nemen.

Niets leek nu een vlotte uitvoering van de Lindeverbetering in de weg te staan, maar dat viel tegen. Zoals de onderzoeker kan lezen in inventarisnummer 1948 ontstond er na 1918 een moeizaam gevecht over de financiering van het hele project. De oorzaak daarvan was de grote stijging van de kosten van de Linde-verbetering. Die waren het gevolg van grote stijging van lonen en prijzen die zich in deze tijd voordeden. Volgens ramingen uit 1921 zouden de Lindeverbetering in totaal f 1.550.000,- kosten. De provincie stelde voor dat het Rijk in plaats van de helft nu tweederde deel van de kosten voor haar rekening

zou nemen. Maar de minister van Waterstaat wilde dat niet. Hij was alleen maar bereid om de rijksbijdrage te verhogen tot 50% van de in 1921 geraamde kosten. Provinciale Staten besloten daarom om samen met het waterschap De Linde f 517.000,- beschikbaar te stellen. Daarna bleek het ministerie van Arbeid bereid te zijn om een werkverschaffingssubsidie van f 258.000,- te verstrekken – waarmee het rijk alsnog tweederde deel van de totale kosten voor zijn rekening nam. Als u meer wilt weten over de tewerkstelling van werklozen bij de verbetering van de Linde, dan moet u de stukken onder inventarisnummer 1950 doornemen.

Nu kon eindelijk begonnen worden met de uitvoering van de werken. Zoals gezegd verschaffen de inventarisnummers 1949-1966 u veel meer informatie daarover. De grotere werken die achtereenvolgens vanaf 1921 werden uitgevoerd, waren:

- het verbreden en verdiepen van de Van Helomavaart
- het maken van een uitwateringssluis in de rechter Lindedijk bij de Van Helomasas, met een toevoer- en afvoerkanaal
- het rechtleggen, verbreden en verdiepen (in vier etappes) van de Linde tussen de Van Helomavaart en de bovenloop van de Linde
- het verbeteren van de Noordwoldervaart tussen het IJkenverlaat en Noordwolde
- het maken van vier draaibruggen over de Noordwoldervaart
- het maken van een schutsluis (met woning) in de Linde boven de Noordwoldervaart, het maken van een schutsluis met ophaalbrug ter vervanging van het IJkenverlaat in de Noordwoldervaart en het maken van twee opslagplaatsen
- de bouw van een Driewegsluis ter vervanging van de Van Helomasluis en de Van Helomasas.

Het maken, in 1923, van een uitwateringssluis in de rechter Lindedijk bij de Van Helomasas, met toevoer- en afvoerkanaal was de belangrijkste verbetering. Hierdoor kon het water uit de Linde afgestroomd worden buiten de Van Helomasluis om, zodat het scheepvaartverkeer daar geen hinder van zou ondervinden. Een ander belangrijk onderdeel van de werken was de vervanging, in 1927, van de Helomasluis, de Helomasas en de sluis in de Linde door de Driewegsluis op de plaats waar de Linde en de Van Helomavaart elkaar troffen. Deze sluis is, door zijn schuine uitgang naar de bovenloop van de Linde, uniek in Nederland.

In 1931 werd het ingrijpende verbeteringsplan van de Linde voltooid. De kosten bedroegen uiteindelijk f 1.224.000,- en bleven daarmee ruim binnen de raming.

Wat was nu de rol van het waterschap De Linde bij de verbetering van de rivier? Het archief van dit waterschap berust zoals gezegd ook in Tresoar. Ook dit archief is geïnventariseerd en daarmee toegankelijk gemaakt voor onderzoek. Bij het doorlezen van de inleiding op deze inventaris wordt al duidelijk dat het waterschap niet direct betrokken was bij de verbeteringwerken. Bij het vaststellen van het plan-van Krimpen werd besloten de rivier en de nieuwe werken na voltooiing van de werkzaamheden in beheer te geven aan een waterschap, het in 1918 opgerichte waterschap De Linde.

Wel was het waterschap financieel betrokken bij de verbeteringswerken. De omwonenden hadden immers groot belang bij de verbetering van de Linde. Hun gronden zouden voortaan niet meer overstroomd en zij konden profiteren van de toename van de scheepvaart. Het was dus logisch dat zij een deel van de kosten voor hun rekening zouden nemen. Uit de stukken van de Provinciale Waterstaatsdienst was u al duidelijk geworden dat de omwonenden uiteindelijk een zekere deel van de geraamde f 1.550.000,- moesten opbrengen. Het waterschap De Linde was verantwoordelijk voor de inning van deze gelden, door middel van het heffen van waterschapsbelasting.

Het archief van waterschap De Linde verschaft u meer informatie over die heffing. In inventarisnummer 739 kunt u lezen hoe Van Krimpen in 1912 dacht over de belastingheffing door het waterschap. Naar zijn idee had 5000 ha van het toekomstige grondgebied van De Linde geen belang bij de verbeteringswerken, zodat de eigenaren daarvan dan ook niet belast hoefden te worden. De eigenaren van 1800 ha land dat regelmatig onderliep, moesten naar zijn idee f 5,- per ha betalen. De eigenaren van 2360 ha ingepolderd land, die bij hoge waterstanden in de Linde wateroverlast hadden, moesten f 2,- per ha betalen, terwijl de 3340 ha die belang hadden bij de verbetering van de afwatering of de scheepvaart door Van Krimpen op f 1,- per ha gezet werden.

Het waterschap heeft zich niet aan dit ingewikkelde systeem gehouden. In inventarisnummers 953 en 961 valt te lezen dat het waterschap in 1926 voor het eerst waterschapsbelasting heeft geheven. Iedere grondeigenaar in het waterschap moest f 1,10 per geclassificeerde ha betalen. In 1926 bracht dit ruim f 20.000,- op.

Uit de archiefstukken (met name inventarisnummers 876 en 936) blijkt verder dat de nieuwe werken en de rivier zelf inderdaad overgedragen zijn aan het waterschap. Uitzondering was de Driewegsluis, die in handen bleef van de provincie. Wel werden de kosten voor het bedienen en onderhouden van de sluis gedeeld door de provincie en het waterschap.

Met het doorlezen van boeken en het doornemen van archiefstukken is het inhoudelijke verhaal van de Lindeverbetering wel duidelijk geworden. Als u uw onderzoek wilt

afronden met het schrijven van een artikel over dit onderwerp, dan zult u een verhaal moeten schrijven dat behoorlijk in elkaar steekt en bronvermeldingen bevat. Maar dat is niet alles. Het verhaal moet liefst ook nog aardig zijn om te lezen. Dat kan door het opnemen van leuke anekdotes en sprekende citaten, maar vooral door het opnemen van mooie illustraties.

Bij dit onderwerp is er genoeg materiaal voorhanden om uw artikel smeüiger te maken. Het archief van Rijkswaterstaat bevat fraai kaartmateriaal, terwijl u mooie foto's kunt aantreffen in het fotoarchief van de Provinciale Waterstaatsdienst.

Ook kranten bevatten meestal aardig materiaal dat gebruikt kan worden om uw artikel leuker te maken. U kunt de Leeuwarder Courant aantreffen in de Provinciale Bibliotheek (nu ook onderdeel van Tresoar) en het Historisch Centrum Leeuwarden (het voormalige gemeentearchief), beide in Leeuwarden. De lokale krant Stellingwerf (die verscheen in de streek waar de Linde stroomt) berust in het krantenarchief van Boompers in Meppel.

Geraadpleegde literatuur en bronnen

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, deel 7, Gorinchem, 1846
- *Archief gemeente Weststellingwerf*, 1913-1935
- Centrale Archief Selectiedienst, *Inventaris van de archieven van Rijkswaterstaat in Friesland*, (1840) 1849-1951 (1957), Winschoten, 1985
- Jong, S.P. de en J.B. de Vries, *Inventaris van de archieven van Provinciale Staten*, 1920-1941, 1946-1961 en *Gedeputeerde Staten van Friesland*, 1919-1961, Leeuwarden, 1998
- Lantinga, G., *De Lindevallei, Wolvega en omstreken*, Leeuwarden, 1995
- H. de Raad, J. Hagen, *Waterschappen en (veen)polders in Zuid-Friesland. Verzamel-inventaris van de gedeponeerde archieven van het waterschap De Stellingwerfen (1818) 1828-1969*, Wolvega, 1996
- Vries, J.B. de, *Inventaris van de archieven van de Provinciale Waterstaatsdienst van Friesland, 1876-1964 (1981), met retroakta, 1831-1875, de hoofdingenieur(-directeur) van de Provinciale Waterstaatsdienst van Friesland, 1878-1963. met retroakta, 1855, 1868-1876, de ingenieur van de Provinciale Waterstaatsdienst van Friesland, 1876-1927, de controleur van de Provinciale Waterstaatsdienst van Friesland, 1903-1956*, Leeuwarden, 1988
- Wouda, D.F., *Over de afwatering van Friesland en haar geschiedenis*, Sneek, 1951

4.

Bestuurlijke achtergronden

De gemeente als instelling van plaatselijk bestuur dateert uit de Bataafs-Franse tijd (1795-1813). Binnen de Republiek der Verenigde Nederlanden beschikten de afzonderlijke gewesten over een grote handelingsvrijheid, waardoor ieder gewest zijn eigen bestuurlijke ontwikkeling doormaakte, opgetekend in eigen landrechten. Dit gewestelijk 'particularisme' maakte dat er ook tussen de drie noordelijke gewesten grote verschillen waren ontstaan. Zo groot zelfs, dat we ons moeten beperken tot de grote lijnen.

De Bataafse revolutie, ondersteund door de inval van de Franse troepen in 1795, betekende het einde van het gewestelijk particularisme. Hiervoor in de plaats kwam, althans op papier, een rationeel geordende staat naar Frans model. De Staatsregeling van 1798 voorzag in "de eenheid en ondeelbaarheid van de republiek". De herindeling in departementen was een eerste stap die de bewoners, nu "burgers", moest losmaken van hun oude (regionale) banden en voorbereiden op een nieuwe maatschappij. Kerk en staat werden formeel gescheiden en de heerlijke rechten werden afgeschaft. Op de golven van de revolutie werd geëxperimenteerd met nieuwe bestuursvormen, waarin de mate van centralisatie van de eenheidsstaat voortdurend ter discussie stond. Bestuurlijke hervormingen volgden elkaar in rap tempo op: Stad en Lande werd met Friesland, het zuid-oosten uitgezonderd, en het noordelijk gedeelte van Drenthe verenigd tot het Departement van de Eems. Leeuwarden werd als hoofdstad aangewezen. De overige delen van Drenthe en Friesland werden met delen van Overijssel samengevoegd in een Departement van de Oude IJssel, met hoofdstad Zwolle. Dit heeft geduurd van 1799-1802, toen de oude grenzen werden hersteld, zij het dat tot 1805 Drenthe en Overijssel samengevoegd bleven. In de vroegere provinciehoofdsteden bleven overigens voortdurend colleges belast met de afwikkeling van het oude bestuur of met de regeling van bijzondere voortdurende situaties, zoals de belastingheffing.

De vernieuwingsdrang bracht naast onzekerheid en onzinnige uitvindingen als de Republikeinse kalender ook administratieve verbeteringen. Veel procedures en instellingen werden herzien. Zo ook het plaatselijk bestuur op het platteland.

De gemeente ontstond met vallen en opstaan, in alle provincies met een eigen ontstaansgeschiedenis. Het begon in 1795 met de instelling van een grondvergadering voor de

4.1.1.

Geschiedenis van het gemeentebestuur 1811-1870

(EB)

4.1.1.1.

Lokaal bestuur voor 1811

getrapte verkiezing van leden van een nationale vergadering, de municipaliteit, achteraf beschouwd een gemeentebestuur in embryonaal stadium.

Vervolgens kwam de reglementering. Op gezag van koning Lodewijk Napoleon volgde in 1808 het 'Reglement voor de gemeentes van de Tweede Klasse in het Departement Groningen' (gemeenten met minder dan 5000 inwoners). Hierin werd gerept van de "verzorging over de huishoudelijke belangen der Gemeente, en hunnen Gemeentekasse en middelen". In de praktijk bleek de gemeente vooral een verlengstuk van de Frans geïnspireerde bureaucratie, belast met het innen van rijksbelastingen, de zorg voor de inkwartiering van de Franse troepen en het afkondigen van maatregelen van hogerhand. Verder werd het plaatselijk bestuur geacht maatregelen te treffen op het terrein van de openbare orde en veiligheid, zoals de verwijdering van bedelaars en maatregelen te nemen tegen besmettelijke ziekten.

Voor Drenthe en Friesland zijn dergelijke reglementen niet bekend. De inlijving bij het Franse Keizerrijk twee jaar later in 1810 zette het gewestelijk en plaatselijk bestuur opnieuw op zijn kop. Groningen en Drenthe vormden nu samen met het Duitse gebied ten westen van de Eems het Departement Westereems (L'Ems Occidental). De grenzen van Friesland bleven onveranderd. Binnen de departementen werden kleinere bestuurlijke eenheden ingesteld, de arrondissementen, genoemd naar hun hoofdplaatsen. De in 1808 ingestelde gemeenten werden vervangen door mairies met de maire als eenhoofdig bestuur, bijgestaan door een adjunct en een municipale raad van circa 10 personen. Allen werden benoemd door de prefect, die aan het hoofd stond van het provinciaal bestuur. De onbezoldigde maire fungeerde als informant over plaatselijke ontwikkelingen en spreekbuis van de "hogere machten" binnen zijn gemeente. Uit een instructieboek van de maire staat het onomwonden: "de maire is in zijne gemeente de eenige en uitsluitende bewaarder van de administratieve autoriteit. Hij oefent de autoriteit uit onder het onmiddellijk bestuur en opzicht van de onderprefekt van zijn arrondissement, en onder het middelbaar bestuur en opzicht van de prefect". Voor de rechtspraak was hij niet meer verantwoordelijk, daarvoor in de plaats kwamen nieuwe taken als het bijhouden van de registers van de Burgerlijke stand, mede ten behoeve van de rekrutering van dienstplichten. Onderwijs en armenzorg, taken die traditioneel aan de kerk waren voorbehouden, werden nu een gedeelde verantwoordelijkheid van kerk en staat. De municipale raad was slechts belast met het vaststellen van hoofdelijke omslagen en de financiële controle. Toen de Fransen in 1813 ons land verlieten kwam het niet tot een restauratie van de verbrokkelde situatie van voor de Bataafse omwenteling. Integendeel, de Fransen lieten de fundamenten van een Nederlandse nationale staat achter. De administratieve verwor-

venheden bleven intact en stonden nu ten dienste van de nieuwe machthebbers. Bij deze erfenis hoorde ook de gemeente als instelling van lokaal bestuur. In het proces van politieke eenwording speelden de lokale overheden een belangrijke rol. Hun positie was enigszins tweeslachtig: aan de ene kant bleef de oude op zichzelf gerichte kerspelmmentaliteit gericht op de lokale huishouding, aan de andere kant waren de gemeenten instrumenten in handen van een nationale overheid.

De afgelopen twee eeuwen onderging Nederland een ongekende gedaanteverwisseling. Zeer geleidelijk emancipeerde het platteland en werd zowel bestuurlijk als geografisch in het grote geheel opgenomen. Deze uitkomst stond niet van tevoren vast, gezien de archipel van samenlevingen die de Nederlandse staat ook na het vertrek van de Fransen bleef. Zo bleven stad en platteland gescheiden werelden. Zo hadden in Groningen naast de hoofdstad alleen Appingedam en Winschoten de stadsstatus. In Drenthe konden alleen Assen (sinds 1809), Coevorden en Meppel als stad worden aangemerkt, terwijl in Friesland op basis van middeleeuwse rechten een groot aantal stadjes bestond. Het inwonertal was niet maatgevend, zoals blijkt uit de Friese situatie. In 1840 hadden 17 plattelandsgemeenten meer dan 5000 inwoners, terwijl van de elf Friese steden slechts Leeuwarden, Harlingen, Sneek en Franeker deze grens overschreden.

De ongelijkheid tussen stad en platteland was toch in de eerste plaats een juridische constructie. Na de bevrijding van de Fransen maakte de Grondwet van 1814 nog steeds onderscheid tussen de “steden” en de “heerlijkheden, districten en dorpen”. In aparte reglementen voor de niet-stedelijke gemeenten werden deze verschillen tussen het bestuur van stad en platteland uitgewerkt.

Het reglement op het bestuur van het platteland van de provincies Groningen en Drenthe uit 1819 stelde de volgende inrichting van het gemeentebestuur voor: Aan het hoofd van de gemeentelijke organisatie kwam een door de koning benoemde schout met een aanzienlijke vrijheid ten opzichte van de gemeenteraad te staan. De municipale raad werd omgedoopt tot gemeenteraad, bestaande uit 3 tot 9 leden. Twee van hen stonden de schout als assessoren bij. Net als de raadsleden zelf werden zij op voordracht van de gemeenteraad door de Provinciale Staten benoemd. Van invloed van de plaatselijke bevolking was dus geen sprake. De schout had vooral een uitvoerende taak. Hij bleef met name verantwoordelijk voor het handhaven van de openbare orde. Belangrijk bleven zijn taken als ambtenaar van de burgerlijke stand en als rapporteur van overtredingen en misdrijven aan de rechterlijke macht. Voor Friesland kwam een vergelijkbare regeling tot stand. Friesland werd opgedeeld in grietenijen met aan het hoofd een door de Koning benoemde grietman en een door Gedeputeerde Staten benoemde grietenijraad.

4.1.1.2.

Streven naar eenheid: van bestuursreglementen naar gemeentewet

Meer eenheid van bestuur vond plaats in 1824 en 1825 toen landelijk een reglement voor der steden en een voor het bestuur van het platteland werden ingesteld. In alle gemeenten kwam nu een benoemde burgemeester, bijgestaan door een uit de raad benoemde wethouders of assessoren, en een gekozen gemeenteraad.

Volgens het Reglement op het bestuur ten plattelande werden de burgemeester (voorheen maire, schout) en gemeenteraad in de plattelandsgemeenten benoemd door de Staten, op voordracht van de gemeenteraad. Binnen de gemeentebesturen lag aanvankelijk de macht niet zo sterk bij de burgemeester (schout) en wethouders (assessoren) als later het geval was. Die hielden zich in de eerste plaats bezig met het afhandelen van de lopende praktische zaken en het onderhouden van schriftelijk contact met de provinciale autoriteiten. Daarnaast was de burgemeester verantwoordelijk voor de nationale militia, de politie en de openbare orde, maar wel in overleg met de gemeenteraadsleden. De gemeenteraad diende jaarlijks voor een derde deel af te treden. Herverkiezing was mogelijk, maar benoeming vereiste altijd de goedkeuring van de Provinciale Staten.

Op het platteland leidden deze reglementen niet tot schokkende veranderingen in de bestuurspraktijk. Het gemeentebestuur zelf bleef kleinschalig: het burgemeesterschap was vrijwel onbezoldigd – het inkomen kwam uit de boerderij of het familiekapitaal – en de ambtelijke bijstand bleef beperkt tot een secretaris, een ontvanger en een veldwachter. Op de ordening van het dagelijks leven hadden deze functionarissen weinig invloed. De staat was nog nauwelijks in het maatschappelijk leven doorgedrongen. Veel zaken bleven vooralsnog niet geregeld. Zo lagen de gemeentegrenzen amper vast. Pas in de jaren 1820 schiepen de landmeters van het kadaster duidelijkheid in de talrijke grensgeschillen tussen gemeentebesturen. Restanten van oude bestuursinstellingen, de kerk en de volkscultuur hielden hun greep op het dagelijks leven. Zo bleven in het Groninger Westerkwartier de 'boerichters' belast met de schouw van de vaak onbegaanbare wegen en hielden de oude Drentse marken hun claims op de ongescheiden gronden. Opvallend is dat in Friesland de dorpen als afzonderlijke administratieve eenheden (bijzondere huishoudingen) gehandhaafd bleven.

Uit de politieverordening van Oldekerk uit 1828 blijkt dat de kluften (wijken), de kleinste bestuurlijke eenheden, een niet te verwaarlozen rol bleven spelen. Wijkmeesters waren ervoor verantwoordelijk dat: "alle bestaande verordeningen van plaatselijke politie wel worden nagekomen; en om van alle overtredingen dienaangaande, wanneer zij daar kennis van hebben, onmiddellijk aan den schout daar van bericht doen, alsmede van alle wanorde, ongelukken, haastige sterfgevallen, daden van moed, menslievendheid enz; en in het bijzonder nauwkeurige aantekeningen moeten houden van de namen, en het getal

der inwoners hunner wijken en van de veranderingen dewelke daarin door aankomst of vertrek versterf of geboorte mogen plaats hebben...". De buurschappen bleven gedurende de hele eeuw verantwoordelijk voor de specifieke zorgtaken bij geboorte, ziekte en overlijden (de aloude nabuurplichten).

Voor deze beperkte taken was een permanent gemeentehuis geen noodzaak. Het bestuur hield zitting in het "gemeentelokaal", een afgehuurd vertrek in de plaatselijke herberg. Hier vergaderde het bestuur, was men twee middagen per week "open" voor het publiek, hier vond de loting voor de nationale militie plaats, evenals de vergadering van het college van zettters en het ijken van de gewichten en hier werd het archief bewaard.

Een belangrijke vernieuwing na 1811 was dat de overheid de bevolkingsregistratie – de burgerlijke stand – niet langer aan de ijver van de koster overliet, maar zelf ter hand nam. Dat hing mede samen met de Franse behoefte aan een adequate administratie van dienstplichtigen, een van de meest omvangrijke gemeentelijke taken. Daarnaast was het waken over de openbare orde en veiligheid een kerntaak. In de praktijk betekende dit het uit de weg ruimen van de vele ongemakken van het dagelijks leven in een agrarische gemeenschap: het bestijden van veeziekten, het schutten van vee, het samen stellen van een nachtwacht uit de dorpelingen, het buiten de gemeentegrenzen zetten van bedelaars en de opsporing van verdachte personen, maar ook het "zetten" van de prijzen van brood, het begaanbaar houden van de wegen. Kerk en volkscultuur bepaalde het morele universum van de dorpsbewoners. Armeenzorg bleef in de praktijk toch vooral een kerkelijke aangelegenheid. De gemeente had sinds 1806 de zorg voor het nu openbare onderwijs, dat voordien door de staatskerk was behartigd. Zij benoemde de onderwijzers, controleerde de diaconale boekhouding en verleende subsidies. In 1828 werd in Groningen het Reglement op het Burgerlijk Armbestuur vastgesteld. Het schoolbezoek werd gestimuleerd door in 1839 een algemene schoolgeldheffing in te voeren. Alle ouders met kinderen tussen vijf en twaalf jaar waren nu verplicht schoolgeld te betalen.

Niet voor niets ontstond de Afscheiding van de gereformeerde kerk in de jaren 1830 als protestbeweging tegen deze toenemende staatsinvloed. Ook dit benaderde het gemeentebestuur vooral als een probleem van de openbare orde. Het lokaal bestuur bleef in de eerste helft van de 19e eeuw toch vooral een vrijetijdsbesteding van een 'inner circle' van vermogende boeren of gestudeerde adel met een gedeelde (liberale) achtergrond. Uit de totstandkoming van de Friese enquête in de grietenijen naar de "zedelijken en materielen toestand der arbeidende bevolking ten plattelande" blijkt de werkwijze en ook de verborgen agenda. "Uit het Rapport blijkt hoe een heel stelsel van waarden en normen

deze beschaving en beheersing moet bewerkstelligen. De belangrijkste zijn godsdienst, huiselijkheid en onderwijs".⁴

Thorbecke typeerde de Nederlandse staatsinrichting halverwege de negentiende eeuw als "een mengsel van verouderde Nederlandsche en Napoleontisch-Fransche elementen, zonder publiek leven." Het proces van langzame afbrokkeling van de oude bestuursstructuren, begonnen in de Franse tijd, kwam onder druk van de revoluties van 1848 in een stroomversnelling. Voortaan zou de Nederlandse staat zijn opgebouwd uit drie bestuurslagen met duidelijk afgebakende bevoegdheden: rijk, provincies en gemeenten. Thorbecke's gemeentewet van 1851 maakte een einde aan het onderscheid tussen stads- en plattelandsbestuur. Deze had verstrekkende gevolgen voor de inrichting van het plaatselijk bestuur. Het onderscheid tussen stads- en plattelandsbestuur werd opgeheven. De titel grietman verdween uit Friesland. De raad werd nu het hoogste orgaan en werd rechtstreeks gekozen door de ingezetenen en de vergaderingen waren openbaar. Kiesgerechtigd waren alleen zij, die een bepaald bedrag in de directe belastingen betaalden. Om de twee jaar trad een derde deel af. Zij waren in de eerste plaats vertegenwoordigers van een plaats of een wijk, politieke oriëntatie ging pas later in de eeuw een rol spelen. Vanzelfsprekend bleef het agrarisch belang hierin sterk vertegenwoordigd. De wethouders (voorheen assessoren) werden door en uit de raad gekozen. De burgemeester bleef voorzitter van de raad en van het college van burgemeester en wethouders. De door het censuskiesrecht verkozen raadsleden behoorden tot de gezeten burgerij, die gesteund door het economisch liberalisme, meer armslag kregen om de gemeentelijke "huishouding" meer naar eigen inzicht in te richten.

4.1.1.3.

Uitbreiding van gemeentelijke taken in de tweede helft van de 19e eeuw

In deze periode breidden de taken van het gemeentebestuur zich dan ook gestaag uit. Het takenpakket van de gemeente zag er nu als volgt uit: het bijhouden van de bevolkings- en dienstplichtregisters en de registers van de burgerlijke stand, het organiseren van de verkiezingen, het innen van de rijksbelastingen, financiële boekhouding, het passieve onderhouden van de wegen veranderde geleidelijke in ruimtelijke ordening, openbaar onderwijs, een vangnet- en bemiddelingsfunctie in de armenzorg naast de kerkelijke, het maken van jaarverslagen, en statistieken; uitvaardigingen van verordeningen en toezicht op de uitvoering ervan, alsmede de aankoop van grond en gebouwen.

4 Goffe Jensma (ed.), Tien Friezen over armoede en zedenbederf. De bronnen van J.H. Beucker Andreae's Rapport betreffende een onderzoek naar den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten plattenlande en de middelen om dien zooveel mogelijk te verbeteren (Leeuwarden 1998)

Vergeleken met het reglement van 1825 werden de bevoegdheden van de burgemeester sterk teruggedrongen. Zijn belangrijkste taak was hoofd van politie, belast met de handhaving van de openbare orde. In de tweede helft van de negentiende eeuw nam de betrokkenheid van de burgemeester bij justitie alleen maar toe. Een mogelijke aanwijzing hiervoor is dat zij zelf registers van processen-verbaal en brievenboeken gingen bijhouden. Afgezien van de onbetaalde nachtwachten, gerekruteerd uit de lokale bevolking, zorgden rijksveldwachters, die rechtstreeks onder de officier van justitie stonden, en de marechaussee voor een extra wakend oog. Nieuw was de 'onbezoldigde rijksveldwachter' die gedeeltelijk de taak van de nachtwachten in de wijken overnam. Na 1854 nam de rijkspolitie deze taak over, later in de eeuw – onder druk van sociale spanningen – begeleid door de marechaussee.

Ook de provinciale invloed op het plattelandsbestuur was sterk verminderd.

Na 1850 begon de overheid meer aandacht voor haar verzorgende taken te krijgen. Externe factoren speelden een belangrijke rol. De gunstige landelijke economische ontwikkeling en de technisch-wetenschappelijke ontwikkeling stimuleerden de expansie van de overheid. Ingenieurs legden de basis voor een verbeterde infrastructuur en leverden zo belangrijke bijdrage aan het staatsvormingsproces. De toenemende staatsbemoediging op het terrein van onderwijs en sociale zaken wijst hierop. Als gevolg van de schoolwet van 1857 kwam het toezicht op het onderwijs meer bij de gemeente te liggen. Een schoolcommissie kreeg opdracht om te zorgen voor de materiële behoeften en toezicht te houden op de kwaliteit en het gedrag van de onderwijzers. Na de invoering van de Leerplichtwet in 1900 werd de gemeente gedwongen zich via een raadscommissie intensiever met het verzuim bezig te houden. De controle op de naleving was in handen van de schoolleiding en de schoolopziensers.

Zo drong de staat steeds verder door in het maatschappelijk leven via nationale wetten als de onderwijswetten (1806, 1857, 1863, 1876, 1917), de armenwetten (1854, 1912) en de gezondheidswet (1865).

Vanaf 1870 voltrok zich een aantal belangrijke veranderingen in de Nederlandse samenleving. Dalende sterftcijfers door grotere bewustwording van het belang van hygiënische toestanden deed de bevolking toenemen. De industrialisatie kwam langzaam op gang. Het aantal fabrieken, al of niet aangedreven door stoommachines, nam toe en daarmee het aantal fabrieksarbeiders. Het is de tijd van de opkomst van emancipatiebewegingen en geleidelijke democratisering.

4.1.2.

Geschiedenis van de gemeentebesturen vanaf 1870

(JH)

Deze veranderingen vertaalden zich in wetgeving waarmee ook de gemeentebesturen op het platteland te maken kregen. De gemeentelijke taken breidden zich langzaam maar zeker uit met name op de gebieden van gezondheidszorg, volkshuisvesting en onderwijs. Aan de gemeenten werd de uitvoering opgedragen van o.a. de Hinderwet (1875), de Veiligheidswet (1896), de Leerplichtwet (1900), de Woningwet (1901) en de Gezondheidswet (1901). Het aantal gemeenteambtenaren groeide, en bij de gemeenten ontstond een grotere behoefte aan financiële middelen.

Om in dit laatste te voorzien kwam de wet van 24 mei 1897 tot stand die de financiële verhouding tussen rijk en gemeenten regelde. Bovendien werden de mogelijkheden voor het heffen van plaatselijke belastingen verruimd. Toen de wet van 1897 niet aan de verwachtingen voldeed gebeurde dit in 1920 opnieuw. In 1922 ging de heffing van inkomstenbelasting over van de gemeenten naar het rijk. Bij wet van 15 juli 1929 werd de financiële verhouding tussen rijk en gemeenten herzien.⁵ De gemeentefondsbelasting werd ingevoerd, geheven door het rijk en de opbrengsten verdeeld over de gemeenten. Bovendien kregen de gemeenten een gedeelte van de opbrengsten van de grondbelasting en de personele belasting.

Ook werden er commissies in het leven geroepen die de gemeenten moesten bijstaan in het uitoefenen van hun taak. De Gezondheidscommissies, ingesteld op grond van de Gezondheidswet, adviseerden de gemeentebesturen in alle zaken aangaande de volksgezondheid en de volkshuisvesting. Op grond van de Leerplichtwet van 1901 werd in elke gemeente een Commissie tot Wering van Schoolverzuim ingesteld die er op moest toezien dat leerplichtige kinderen ook daadwerkelijk naar school gingen. Huurcommissies, ingesteld tijdens en vlak na de 1ste Wereldoorlog op grond van de Huurcommissiewet van 1917 moesten voorkomen dat huurders slachtoffer werden van het opdrijven van de huurprijzen door huiseigenaren.

Daarnaast hadden de raad, het college van burgemeester en wethouders alsmede de burgemeester op grond van de gemeentewet de mogelijkheid vaste of tijdelijke raadscommissies in te stellen voor de behartiging van bepaalde belangen. Door de uitbreiding van de gemeentelijke taak werd van deze mogelijkheid in toenemende mate gebruik gemaakt. Aan de commissies kunnen adviserende bevoegdheden worden toegekend maar

5 D. Kooiman, De Nederlandsche gemeente in de negentiende en twintigste eeuw, Alphen a/d Rijn 1932, pag. 87 en 91.

ook bevoegdheden van de raad of van het college. In die gevallen kunnen de commissies zelfstandig besluiten nemen.

Na WO I zette de expansie van overheidstaken zich voort. Op sociaal en economisch terrein kreeg de staat een steeds grotere invloed op het leven van haar burgers. Dit leidde bij de gemeenten tot een groeiend aantal ambtenaren. Veel gemeenteorganisaties splitsen zich op in aparte afdelingen en diensten, zoals een afdeling financiën, een sociale dienst of een reinigingsdienst. Als gevolg van een groeiend aantal door de overheid uitgevoerde openbare werken worden in veel gemeenten aparte diensten voor gemeentewerken opgericht. Zij houden zich veelal bezig met de aanleg en verbetering van wegen, om het gestaag toenevende wegverkeer het hoofd te kunnen bieden, en bijvoorbeeld de aanleg van riolering.

Ook houden zij toezicht op de bouw van woningen, meestal uitgevoerd door de overal opgerichte woningbouwverenigingen. Vooral na WO II, als door oorlogsschade en uitgestelde huwelijken grote woningnood heerst, wordt de woningbouw, met behulp van rijks-subsidies, op grote schaal ter hand genomen. Ook worden, in veel gemeenten al vanaf de jaren 30, uitbreidings- en bestemmingsplannen vastgesteld zodat bij veel dorpen nieuwe wijken verrijzen.

De Wet op de gemeenschappelijke regeling van 31 januari 1931 maakte het mogelijk dat gemeenten op veel terreinen konden samenwerken. Ook voor die tijd was er al wel sprake van samenwerking tussen gemeenten, bijvoorbeeld op het gebied van de keuring van vlees en vee, maar deze was toen nog geregeld in de Gemeentewet en in bijzondere wetten, zoals in dit geval de Vleeskeuringswet. De Wet op de gemeenschappelijke regeling verving deze artikelen in de gemeentewet en bepaalde dat voor de behartiging van gemeenschappelijke belangen bevoegdheden konden worden overgedragen aan speciaal daarvoor opgerichte besturen. In veel regio's ontstaan zodoende vanaf die tijd gemeenschappelijke brandweerorganisaties, diensten voor het technisch onderhoud van gemeentewerken en andere gemeenschappelijke regelingen.

De positie van het groeiend ambtenarenapparaat verbeterde in de loop van de tijd. De Pensioenwet en de Weduwen- en wezenwet van 1913 en 1922 hadden hiertoe reeds een eerste aanzet gegeven. Na het tot stand komen van de Ambtenarenwet in 1929 werden in alle gemeenten ambtenarenreglementen vastgesteld gevolgd door een grote serie rechtspositieregelingen. Na WO II, toen de verzorgings- en welvaartsstaat tot volle wasdom kwam, werden in alle gemeenten verordeningen vastgesteld voor het toekennen

van kinderbijslag, vakantietoelage, tegemoetkoming in de ziektekosten en studiekosten en spaar- en wachtgeldregelingen. Bovendien werd in vele gemeenten de vijf-daagse werkweek ingevoerd.

Na invoering van de Drankwet in 1881 was het de gemeentebesturen niet meer toegestaan te vergaderen in lokalen waar tevens drank geschonken kon worden. Vele gemeenten, die gedurende de 19de eeuw gewoonlijk vergaderden in herbergen, waren daardoor genoodzaakt aparte gemeentehuizen op te richten. Door toename van het aantal ambtenaren in de decennia daarna werden de gemeentehuizen met enige regelmaat uitgebreid of werd verhuisd naar een groter gebouw.

Het aantal stemgerechtigden voor het kiezen van leden van de gemeenteraad nam tegen het einde van de 19de eeuw aanzienlijk toe. De hoogte van de belastingaanslag was niet langer het enige criterium voor het al of niet mogen deelnemen aan de verkiezingen; "maatschappelijke welstand" en "geschiktheid", zoals dat in de Grondwet van 1887 was geformuleerd, werden ook van belang. De gemeenten hadden de taak te bepalen of potentiële kiezers voldoende maatschappelijke welstand en geschiktheid bezaten om op de kiezerslijst geplaatst te worden.⁶ De Kieswet van 1896, die de gelijknamige wet van 1850 verving, verdubbelde in één klap het aantal stemgerechtigden tot ongeveer 50% van de meerderjarige mannelijke bevolking.⁷ Bij de grondwetsherziening van 1917 werd tenslotte het algemeen mannenkiesrecht ingevoerd. Tevens werd bepaald dat het algemeen vrouwenkiesrecht bij de wet kon worden ingevoerd. Dat gebeurde in 1919 door de aanvaarding van een initiatiefwet van de vrijzinnig-democraat H.P. Marchant. Behalve het opmaken van de kiezerslijsten hadden de gemeenten ook tot taak de leden van de stembureaus te benoemen en de verdere administratieve afhandeling. Dit was het geval bij zowel de verkiezingen van de gemeenteraden, de provinciale staten als de leden van de Tweede Kamer der Staten Generaal.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden, m.i.v. augustus 1941, de gemeenteraden buiten werking gesteld. Hun taken werden gedurende die periode waargenomen door de burgemeester. Op grond van het besluit Tijdelijke Voorziening Gemeenteraden van 12 april 1945 werd na de oorlog in elke gemeente een kiescollege ingesteld. De leden van dit college, die op voordracht van de burgemeester werden benoemd door de Commissaris der

6 Kooiman, pag. 170 - 172.

7 Delta 3, pag. 135.

Koningin, kozen een tijdelijke gemeenteraad. In 1946 vonden er weer reguliere gemeenteraadsverkiezingen plaats.

De grondwetten van 1814 en 1815 lieten de mogelijkheid tot het oprichten van nieuwe waterschappen in het midden. Pas in 1848 werd de bevoegdheid tot het oprichten, opheffen en samenvoegen aan de Provinciale staten opgedragen. Daardoor verschilt de organisatie van de waterschappen per provincie. Vanaf een zeker ogenblik werden er ook veenschappen als waterschappen ingericht.

Vóór het midden van de 19de eeuw hebben in de provincie Drenthe geen waterschapsorganisaties als publiekrechtelijke lichamen bestaan. De georganiseerde verveningen, die in de eerste helft van de 17de eeuw zijn opgezet, zijn voornamelijk werken van particuliere investeerders geweest, die geen publiekrechtelijke taken hadden.

In het Oostermoer, waar de vervening een zaak van negen Drentse marken was, werd in 1822 een overkoepelend bestuur, de hoofdcommissie van de Oostermoersche en Zuidenveldsche venen, ingesteld om het algemeen beheer te voeren en toezicht op het huishoudelijk beheer van de marken te houden. De taken van de hoofdcommissie waren omschreven in een reglement. Mocht dit bestuur hebben gedacht dat het daarmee publiekrechtelijke bevoegdheden had gekregen, dan kwam het bedrogen uit. In 1853 spande het bestuur een proces aan tegen nalatige of achterstallige marken en markengenoten. De rechtbank te Assen besliste echter dat het bestuur niet bevoegd was de nalatigen te vervolgen. Deze uitspraak is voor provinciale staten aanleiding geweest het Reglement op de verveeningen in de provincie Drenthe (1853) vast te stellen, dat de oprichting en reglementering van veenschappen regelde.

Ingevolge dit reglement zijn vanaf 1855 zeven veenschappen door provinciale staten opgericht. In 1872 ontstond twijfel over de gelijkstelling van veenschappen en waterschappen, toegespitst op de vraag of provinciale staten veenschappen konden oprichten. Toen uiteindelijk in 1882 door de Hoge Raad werd bepaald dat 'het hoofddoel der veenschappen niet bestaat in de regeling der ... waterbelangen'⁸, hebben provinciale staten het Reglement op de verveeningen ingetrokken en de veenschappen opgeheven. Vervolgens is het reeds

4.2.1.

Waterschappen in het algemeen
(AJMdT)

4.2.2.

Schets van de organisatie van de waterschappen in Drenthe⁸
(ALH)

4.2.2.1.

Veenschappen

8 Gebruikte literatuur: A.J.M. den Teuling, Algemene inleiding archieven waterschappen in Drenthe. Assen 1985. G.A. Coert, Drenthe en zijn waterschappen. Meppel 1984. G.A. Coert, Stroom en schutten, vaarten en voordren. Geschiedenis van de natte waterstaat in Drenthe 1291-1988. Meppel 1991. T. Sybenga, De Grondwet van 1887 toegelicht, ook in verband met de praktijk. Zesde druk. 's-Gravenhage 1921.

9 Arrest van 27 maart 1882, W.v.h.R. n° 4758.

bestaande reglement voor de waterschappen aangevuld en zijn alle veenschappen als waterschappen gereglementeerd (1883). In de volgende jaren zijn nog 14 'veenschappen' als waterschap opgericht.

Dankzij de wijziging van de Grondwet van 1887, waarbij veenschappen en veenpolders gelijkgesteld werden met waterschappen¹⁰, zijn sinds 1899 in Drenthe acht nieuwe veenschappen opgericht, die na verloop van tijd waterschappen zijn geworden.

4.2.2.2. Waterschappen

Van ouds her was het beheer van dijken, waterwerken, wegen, bruggen en dergelijke in handen van kerspelen en gemeentebesturen, onder toezicht van het provinciaal bestuur. Als uitvloeisel van het koninklijk besluit van 17 dec. 1819 nr.1, regelende de overdracht van een aantal waterstaatswerken aan de provincies, zijn in Drenthe de Commissie van directie over het Hoornsche Diep (1824-1859)¹¹, een interprovinciaal 'waterschap', alsmede de polder Nijeveen (1840) en het kerspel Kolderveen (1842) opgericht en gereglementeerd. De laatste twee zijn als waterschap verenigd onder de naam De Vereenigde polders van Nijeveen en Kolderveen (1863).

In 1862 stelden de staten van Drenthe het Reglement voor de waterschappen in de provincie Drenthe vast, waarin enkele onderwerpen, betreffende de oprichting en de bevoegdheden van waterschappen, waren geregeld. Naast het bovengenoemde waterschap kwamen in 1863 nog de waterschappen Roderwolde en Zuidlaren tot stand. Vanaf 1863 tot en met 1900 zijn in Drenthe 48 waterschappen en één veenschap van de nieuwe lichte opgericht. Tot en met 1955 zijn daar nog ruim honderd waterschappen en veenschappen bij gekomen. In de jaren twintig en dertig van de 20ste eeuw zijn bovendien 34 wegwaterschappen opgericht, die geen waterstaatkundige taak hadden, maar die van de waterschapsvorm gebruik maakten om wegen aan te leggen, te verharderen en de daarvoor aangegane schulden te delgen.

Tot 1940 besloegen de waterschappen gezamenlijk nog niet eens de helft van het grondgebied van de provincie. De waterschappen behartigden op een enkele uitzondering na plaatselijke belangen. Het beheer van de diepen en stromen berustte nog steeds bij de gemeenten. Hun rol is met de oprichting van nieuwe waterschappen geleidelijk afgenomen en tenslotte beëindigd.

¹⁰ Nader uitgewerkt in de Wet houdende bepalingen omtrent verveeningen, 1895.

¹¹ Op overeenkomstige wijze is in de provincie Groningen in 1822 een reglement voor het reeds lang bestaande Termunterzijvest vastgesteld en door de Kroon goedgekeurd.

De geringe bereidheid van waterschapsbesturen en ingelanden om door samenwerking de afwateringsproblemen in groter verband op te lossen heeft vooral in het gebied van de Wold Aa bij Meppel in de jaren dertig en in 1940 tot omvangrijke overstromingen en grote schade geleid. Aanvankelijk hield eigenbelang de overhand, totdat een aantal grote ingelanden in 1940 de koppen bij elkaar stak en een verzoek aan gedeputeerde staten richtte om één nieuw waterschap te vormen. Dit initiatief is in 1941 gehonoreerd door de oprichting van het waterschap Het Stroomgebied van de Wold Aa en de opheffing van de vijf bestaande waterschappen in dat gebied. In 1948 zijn de hoger gelegen gronden in het stroomgebied, die tot die tijd onbelemmerd op de lager gelegen gebieden afstroonden, onder waterschapsverband gebracht. Bij de opnemng van het gebied van het waterschap Ruinerwold is het stroomgebied één waterschap geworden onder de naam de Wold Aa (1952).

Het voor het waterschap Het Stroomgebied van de Wold Aa gekozen reglement heeft model gestaan voor de stroomgebiedwaterschappen, die vanaf 1950 zijn opgericht. Het eerste waterschap van deze serie was De Vledder- en Wapserveense Aa, dat het in Drenthe gelegen deel van het stroomgebied van Vollenhove uitmaakte. Als laatste is in 1964 het waterschap Smilde tot stand gekomen. Bij en na de oprichting van deze stroomgebiedwaterschappen, vijftien in getal, zijn de meeste inliggende waterschappen opgeheven. Twee waterschappen van vorenstaande vijftien, De Monden en De Runde, die in 1963 waren opgericht, zijn in 1974 samengevoegd in het waterschap De Veemarkten. De opnemng van het gebied van het waterschap De Veemarkten in het interprovinciale waterschap Dollardzijvest (1992) heeft de weg vrijgemaakt voor grensoverschrijdend waterbeheer; in 1995 zijn de overige op Groningen afwaterende waterschappen opgegaan in de interprovinciale waterschappen Noorderzijvest en Hunze & Aa en is het aantal zuiver Drentse waterschappen tot twee stuks teruggebracht. Tenslotte zijn de waterschappen in Drenthe in 2000 door een reorganisatie in Groningen, Drenthe en Noord-Overijssel nogmaals 'op de schop genomen'. De provincie Drenthe is waterschappelijk verdeeld in vier delen: het gebied dat naar het noorden afstroomt is opgenomen in de waterschappen Noorderzijvest en Hunze & Aa's, gevestigd te Groningen respectievelijk Veendam; de gebieden die afstromen op Overijssel, zijn ook opgenomen in interprovinciale waterschappen, namelijk Reest en Wieden respectievelijk Velt en Vecht, gevestigd in Meppel en Coevorden. Het zuiveringsschap Drenthe, dat een waterschap met een afzonderlijke taak was, is in 2000 opgeheven en zijn taken zijn overgenomen door de overgebleven waterschappen.

Bij de kleine waterschappen was de behoefte aan personeel uiteraard gering, de secretarissen en penningmeesters deden het waterschapswerk als bijbaantje naast hun eigen

werk. De benoeming van een secretaris door het waterschap Het Stroomgebied van de Wold Aa in 1941 markeert de opkomst van een administratief apparaat¹². In het kader van de Drentse Waterschapsbond zijn vanaf 1954 vergaderingen van voorzitters en secretarissen, later uitgebreid met de hoofden van technische diensten belegd om een groot scala van onderwerpen te bespreken.

De personeelsvoorziening en –uitbreiding bij de stroomgebiedwaterschappen is overigens heel geleidelijk gegaan. Zo telde het waterschap Noordenveld, dat in 1956 was opgericht, in 1994 slechts veertien personeelsleden.

De waterschappen in Drenthe hebben in vergelijking met andere provincies erg lang aan de leiband van de provincie gelopen. Na de oprichting van de stroomgebiedwaterschappen moesten de gronden in omslagklassen worden verdeeld (classificatie), hetgeen de heffing van waterschapslasten jaren kon ophouden. Intussen kon bij gebrek aan middelen van uitbreiding van personeel geen sprake zijn, zodat de voorbereiding van de uit te voeren werken door medewerkers van Provinciale Waterstaat ter hand moest worden genomen.

Verder waren veel waterschapsbesluiten onderworpen aan goedkeuring door gedeputeerde staten. Dit komt onder andere tot uiting in de verlening van vergunningen voor het leggen en hebben van kabels, draden, buisleidingen en dergelijke in of onder waterschapswerken, die tot 1979 alleen na goedkeuring van gedeputeerde staten konden worden verleend (art. 196 Algemeen reglement). Na de in 1978 gepubliceerde wijziging van het Algemeen reglement is de vergunningverlening aan de waterschappen overgelaten.

4.2.2.3. Archieven

In de regel zijn de archieven van de opgeheven waterschappen overgedragen aan het opvolgende waterschap; in een vrij groot aantal gevallen zijn echter archieven van waterschappen verloren gegaan of via bewaring bij de provinciale griffie aan het rijksarchief in de provincie Drenthe overgedragen.

Het archief van het Zuiveringsschap Drenthe berust bij het waterschap Reest en Wieden te Meppel.

Het archief van de Drentse Waterschapsbond (1934-1999) is overgedragen aan het Drents Archief.

12 G.A. Coert, Drenthe en zijn waterschappen. Meppel 1984, p. 119: 'Wellicht was deze functionaris de eerste secretaris in Drenthe, die een volledige dagtaak bij een waterschap vond.'

De oudste voorlopers van de waterschappen in de provincie Friesland zijn de zogenoemde 'zeedijkcontributies' geweest, die in de 16de eeuw zijn opgericht. Deze organisaties omvatten samen ongeveer tweederde deel van de provincie; de ingelanden daarvan fourneerden de gelden voor het onderhoud en de instandhouding van de zeedijken. In de tweede helft van de 19de eeuw zijn de contributies gereguleerde¹⁴ waterschappen geworden. Een algemeen reglement voor de zeeuerende¹⁵ waterschappen is pas in 1892 vastgesteld. Na de afsluiting van de Zuiderzee zijn drie contributies in Westergo samengevoegd tot het waterschap Westergo's IJsselmeerdijken (1936/38), terwijl de zeven dijksorganisaties in Oostergo in 1961 zijn opgegaan in het waterschap Eastergoa's Sédiken. In 1980 zijn alle overgebleven dijkwaterschappen opgeheven; hun taken zijn overgenomen door het waterschap Friesland, gevestigd te Harlingen, dat op zijn beurt op 1 januari 1993 is opgeheven. Sinds 1993 is het waterschap Friesland, na naamswijziging het wetterskip Fryslân, gevestigd te Leeuwarden, naast het beheer van de boezem van Friesland, de waterzuivering en de waterbeheersing op de eilanden Terschelling, Ameland en Schiermonnikoog belast met het beheer van de dijken langs het IJsselmeer en de Waddenzee.

Een bijzonder verschijnsel op waterstaatsgebied zijn de Friese veenpolders, die de ongecontroleerde turfwinning in de laagveengebieden tot staan hebben gebracht. Ondanks pogingen van het provinciaal bestuur de turfwinning te reguleren en te beperken hebben de graafwerken in de 18de en 19de eeuw veel schade aan wegen, dijken en voetpaden veroorzaakt.

Het verlies aan voor landbouw of veeteelt bruikbare grond en een groeiende armoede van de bevolking in de veengebieden heeft in die eeuwen diepe sporen in de maatschappij nagelaten.

Art. 223 van de Grondwet van 1815 droeg aan de Staten het toezicht over de verveeningen op en het oppertoezicht aan de koning. Op grond hiervan en mede op grond van

4.2.3.

Schets van de organisatie van de waterschappen in Friesland¹³

(ALH)

4.2.3.1.

Dijkwaterschappen

4.2.3.2.

Veenpolders¹⁶

13 De eerste gegevens voor dit artikel waren afkomstig van J. Hagen.

14 Reglement vastgesteld door provinciale staten, goedgekeurd door de Kroon, gebaseerd op de Grondwet van 1848, art.192.

15 Zeewerend, en bij Westergo's IJsselmeerdijken 'IJsselmeerwerend' zijn in Friesland vaststaande begrippen voor zeeewaterwerend en IJsselmeerwaterwerend; de betreffende waterschappen beschikken over dijken, die zee- c.q. meerwerend zijn.

16 Dit hoofdstukje is ontleend aan D.F. Wouda, Over de afwatering van Friesland en haar geschiedenis. Sneek 1951, pag.423-570.

de Franse wet van 21 april 1810 (Mijnwet) werden bij koninklijk besluit van 17 februari 1819 nr.6 voorschriften gegeven, waarvan het hoofdbeginsel was: geen verveening zonder vergunning. Dit besluit veroorzaakte in Friesland veel commotie; het verwachte resultaat was nihil, omdat de veenbazen zich er niets van aantrokken. Een herinnering volgde bij K.B. van 2 september 1822 nr.86. De aanhef luidt: *'En in aanmerking nemende dat de verveeningen in de provincie Vriesland geschieden zonder dat de eigenaren derzelve eenig consent of octrooi hebben verkregen en het noodzakelijk is zoodanige voorzieningen en bepalingen vast te stellen als strekken kunnen om de nadeelen, welke door zoodanige ongelimiteerde verveening aan de algemeene en bijzondere belangen kunnen worden toegebracht, voor te komen; hebben goedgevonden ... dat de eigenaren der thans bestaande verveeningen in de provincie Vriesland gehouden zullen zijn om alsnog ... te vragen octrooi en vergunning voor dezelve veenderijen.'*

In de bijzondere bepalingen was onder andere opgenomen dat de reeds verveende en nog te vervenen gronden bepolderd of ingedijkt moesten worden.

Tegen dit K.B. ontstond wederom veel verzet, voornamelijk op de punten van het aanvragen van een octrooi en het bepolderen van reeds verveende of nog te vervenen grond. Bij K.B. van 22 februari 1823 nr.174 ontving jhr E. de la Coste, lid van de Raad van State, de opdracht zich naar Friesland te begeven om de zaak in ogenschouw te nemen en de bezwaren van de veenbazen te onderzoeken. De Staatsraad heeft zich grondig en snel in de zaak verdiept; in een uitvoerig rapport, gedateerd 22 april 1823, doet hij verslag van zijn bevindingen. In overleg met gedeputeerde staten van Friesland stelt hij voor geen algemene regeling van de verveeningen vast te stellen, maar in overeenstemming met de plaatselijke omstandigheden verschillende reglementen te maken. De zestien grietenijen, waarbinnen verveend werd, werden naar gelang de verschillende plaatselijke omstandigheden in vier klassen ingedeeld, elk met een eigen reglement. In de reglementen worden voorschriften gegeven onder meer betreffende de te betalen slikgelden en de heffing van armengelden.

De veenderijen in de tweede klasse, die bestonden in de grietenijen Haskerland, Schoterland, Aengwirden en Opsterland, worden in zeven veendistricten verdeeld.

In het K.B. van 6 mei 1823 nr.123 zijn de voorstellen van jhr De la Coste overgenomen, en bij K.B. van 30 oktober 1823 is een reglement op de invordering van slik- en armengelden vastgesteld.

In lijn met de nu vastgestelde reglementen is in de volgende kwart eeuw in verschillende gevallen octrooi gevraagd en verleend, zijn verveeningen aangesneden, voortgezet en beëindigd.

In 1849 is door provinciale staten een reglement op de lage verveeningen in de provincie Friesland vastgesteld en door de Kroon goedgekeurd. Na heftige oppositie is in 1852

eenzelfde, sterk gewijzigd, reglement vastgesteld en goedgekeurd. Dit reglement was een samenvatting van de koninklijke besluiten van 1819, 1822 en 1823 en nadien vastgestelde wijzigingen. Na verloop van de tijd zijn de reglementen voor de veenpolders in overeenstemming met dit reglement gebracht.

De dertien in Friesland bestaande veenpolders besloegen gezamenlijk meer dan 28.000 hectare. Met uitzondering van Het Zesde en Zevende District, Het Vierde en Vijfde District, alsmede De Groote Noordwolderpolder en De Deelen hebben ze de naam veenpolder gedragen. Zeven veenpolders zijn tussen 1853 en 1856 voor het eerst gereguleerd of van een nieuw reglement voorzien. De Veenpolder van Delfstrahuizen en De Deelen zijn in 1919 gereguleerd. In alle veenpolders zijn aanvankelijk vaarten, binnendijken, bruggen, verlaten en sluizen aangelegd en gebouwd, en zijn grote watermolens en gemalen gebouwd om de afvoer van de turf te bevorderen en de afwatering te verzorgen. Na de vervening zijn de meeste landerijen drooggemaakt en in cultuur gebracht. De kleinste veenpolder, de Heidenschapsterveenpolder, is in 1947 een waterschap geworden.

Ook na de gelijkstelling van waterschappen en veenpolders¹⁷ heeft het provinciaal bestuur van Friesland vastgehouden aan het reglement van 1852; daardoor bleven de veenpolders min of meer particuliere ondernemingen onder toezicht van gedeputeerde staten. Voor de ingelanden was maar één rol weggelegd, namelijk de verkiezing van de bestuursleden. De voorzitter van het bestuur werd door gedeputeerde staten benoemd. De na 1947 overgebleven veenpolders zijn aan het eind van de jaren zestig van de 20ste eeuw opgeheven en opgenomen in streekwaterschappen.

Afgezien van waterschappen, die niet belast zijn met het onderhoud van de dijken, heeft Friesland een zeer groot aantal waterschappen gekend, die als 'boezemwaterschap' worden aangeduid. Deze waterschappen hebben onafhankelijk van de Friese boezem bestaan.

In deze waterrijke provincie bestond, anders dan in Groningen, in het midden van de 19de eeuw blijkbaar niet meteen de behoefte de polders onder wettelijk toezicht van het provinciaal bestuur te brengen. Wel is blijkens de vaststelling van een Verordening betrekkelijk de oprichting van waterschappen ter bevordering van bepolderingen in de provincie Friesland (1867) na verloop van tijd de wens opgekomen de oprichting van waterschappen

4.2.3.3.

Boezemwaterschappen¹⁸

¹⁷ Art. 190. Grondwet 1887.

¹⁸ Ontleend aan N. Struiksma en A. Schrijver, Algemeen reglement voor de boezemwaterschappen in Friesland. Tweede druk, Alphen aan den Rijn 1936.

onder de goedkeuring van provinciale staten aan vaste regels te binden.¹⁹ Kort na de publicatie van de verordening bestonden er volgens opgaven van de gemeenten meer dan 1500 polders in de provincie, die hun overtollig water op de boezem van de provincie loosden.²⁰ Een betrekkelijk klein deel van deze polders is samen met een aantal nieuw opgerichte waterschappen door provinciale staten van een reglement voorzien; in 1935 is er sprake van ruim 300 boezemwaterschappen. In 1908 is een algemeen reglement voor de boezemwaterschappen in Friesland vastgesteld, dat behoudens afwijkende bepalingen in de desbetreffende reglementen van sommige waterschappen van toepassing was op alle boezemwaterschappen.

Tussen 1965 en 1976 heeft zich een ongekende golf van concentraties van waterschappen voorgedaan, waardoor aan het eind van die elf jaren nog maar elf boezemwaterschappen bestonden.

Met ingang van 1997 zijn de overgebleven boezemwaterschappen opgelost in vijf nieuwe waterschappen, namelijk De Waadkant, gevestigd te Stiens, Boarn en Klif, te Joure, Marne-Middelsee, te Bolsward, Lauwerswâlden, te Buitenpost, en Sevenwolden, te Gorredijk. Deze waterschappen houden zich bezig met het peilbeheer, de zorg voor kaden en oevers, en het bestrijden van de verzilting. Met de oprichting van deze vijf waterschappen is het algemeen reglement voor de boezemwaterschappen ingetrokken.

Wetterskip Lauwerswâlden is in 2000 vergroot met de in de provincie Groningen liggende gebieden, die via de Lauwers op het Lauwersmeer uitwateren; tegelijkertijd is het waterschap Noorderzijlvest uitgebreid met de buitendijks liggende gronden van de waterschappen De Waadkant en Lauwerswâlden, die aan het Lauwersmeer grenzen. Door deze wisseltruc zijn de waterschappen Fryslân en Lauwerswâlden interprovinciaal geworden. In 2004 zijn de vijf genoemde regionale waterschappen opgeheven en bestaat in Friesland alleen nog het Wetterskip Fryslân.

4.2.3.4. Archieven

De archieven van de dijkwaterschappen zijn in 1993 overgebracht naar het rijksarchief in de provincie Friesland (thans Tresoor).

De archieven van de boezemwaterschappen en hun rechtsvoorgangers werden tot voor kort bewaard bij de waterschappen. Boarn en Klif, Marne-Middelsee en Sevenwolden, die

¹⁹ Merkwaardig is dat de auteurs van het boekje alsboven noot 4 menen, dat deze verordening ‘diende ter vervanging van een besluit der Staten van 9 mei 1774, terwijl aan dit besluit reeds een publicatie van 18 juli 1633 was voorafgegaan, waaruit blijkt, dat ook vóór de Fransche overheersing de provinciale overheid in Friesland zich reeds met totstandbrenging van bepolderingen inliet.’

²⁰ Wouda, a.w. p.51.

beschikten over een gemeenschappelijk depot, het Waterschapsstreekarchief genaamd, in het waterschapshuis te Gorredijk. In afwachting van een beslissing omtrent nieuwbouw voor het gefuseerde waterschap zijn deze archieven voorlopig te raadplegen bij Tresoar. Enkele waterschapsarchieven berusten in het Streekarchief Noordoost-Friesland te Dokkum. De archieven van de in Friesland bestaande Bond van Friese waterschappen ([1917] 1918-1997) en de Vereeniging van zeeverende waterschappen ([1917] 1918-1957) zijn eveneens voorlopig te raadplegen bij Tresoar.

Het waterschapswezen in de provincie Groningen is van ouds her een lappendeken van organisaties geweest, die zich bezighielden met uiteenlopende taken van waterstaat. In tegenstelling tot de gemeenten ligt aan de vorming en de organisatie van de oude waterstaatslichamen geen algemeen bestuursreglement of wet ten grondslag.

Vóór 1795 worden de organisaties veelal samengevat als zijlvesten en dijkrechten. De taak van de zijlvesten bestond in hoofdzaak uit de afvoer van overtollig water en de bescherming van hun beheersgebied tegen overtollig water van andere gebieden, die van de dijkrechten uit bescherming van het gebied tegen zeewater. In de loop van de tijd zijn mengvormen ontstaan, waarbij de benamingen zijlvest en dijkrecht behouden zijn. In Reiderland en Westerwolde hebben het Vier-, resp. Vijfkarspelenzijlvest en het Tienkarspelenzijlvest, die in de organisatie van de plaatselijke kerspelen waren gebed, waterstaatstaken vervuld.

De provincie van Stad en Lande had het oppertoezicht over de zeekering. Bij calamiteiten trad de provincie dan ook nadrukkelijk op de voorgrond. Daarnaast zijn vooral in de 18de eeuw vrij omvangrijke buitendijkse werken ter bescherming van de zeekering met provinciale subsidie of geheel ten laste van de provincie aangelegd; deze werken bestonden uit stenen hoofden vanuit de dijken en palenrijen van grenenhout op enige afstand van de dijk langs de Waddenzee en beschoeiingsvoorzieningen aan weerszijden van het Reitdiep. Een oppertoezicht op de inrichting van zijlvesten en dijkrechten was er formeel niet. Ten gevolge van de oproerige bewegingen, die in 1748 in de Republiek der Verenigde Nederlanden optraden, zijn in 1755 enige uniforme regelingen voor de zijlvesten en dijkrechten vastgesteld. De belangrijkste vernieuwing was de invoering van een deugdelijk toezicht op het financieel beheer.

In de 18de eeuw, in het bijzonder het laatste kwart van die eeuw, zijn in laaggelegen delen van de provincie tal van molenpolders opgericht, waarmee akkerbouwers en veeboeren door

4.2.4.

Schets van de organisatie van de waterschappen in Groningen vanaf circa 1811*

(ALH)

4.2.4.1

Algemeen

de oprichting van windmolens in betrekkelijk kleine gebieden een betere drooglegging van hun landerijen konden bewerkstelligen. In de 19de eeuw heeft de vorming van molenpolders een grote vlucht genomen, waardoor er omstreeks 1850 reeds enige honderden in de provincie bestonden. De molenpolders lagen in overgrote meerderheid binnen de bestaande zijlvesten, maar hadden formeel geen betrekkingen met hun grote broers.

Door de indijking van kwelders langs de stroom van het Reitdiep, in het noordoosten van de provincie en langs de noordkust van de provincie in de 18e en de 19de eeuw is een grote verscheidenheid van polders als op de zee veroverd nieuw land tot stand gekomen. Deze polders zijn niet opgenomen in (het systeem van) de zijlvesten en dijkrechten, maar ze zijn zelfstandig werkende organisaties gebleven.

Waar op het grondgebied van het huidige Nederland in de periode 1795-1813, kortweg aangeduid als de Franse tijd, een reorganisatie van het binnenlands bestuur op vrijwel alle niveaus haar beslag heeft gekregen, is dat op het gebied van de waterstaat niet gelukt. Met het oog op de zwakke organisatie van de verdediging tegen de zee is in 1810 een nationale Dijkwet uitgevaardigd, die bedoeld was om een groter gebied dan tot dusverre aan het onderhoud van de zeewering te laten bijdragen. Deze wet, die in Groningen nagenoeg volledig onuitgevoerd is gebleven, is in 1835 ingetrokken.

De Franse tijd is voor de zijlvesten en in mindere mate de dijkrechten een tijd van overgang, beter gezegd nog een tijd van stilstand geweest. Onder invloed van de tijdgeest is bij de zijlvesten de bestuurssamenstelling ingrijpend gewijzigd en is zodanig in de kosten gesneden dat de gewone werkzaamheden tot een minimum werden teruggebracht. In feite heeft deze toestand geduurd tot 1823, toen de bestuursstructuur van voor 1795 weer is ingevoerd.

In de eerste helft van de 19de eeuw zijn de waterschapsorganisaties ongewijzigd naast elkaar blijven voortbestaan. Daarbij zijn de zijlvesten, die te lijden hadden van de sterke toename van het aantal molenpolders en een stagnerende waterafvoer bij de zijlen, in grote moeilijkheden geraakt. Door interne verdeeldheid was het echter onmogelijk werken van plaatselijk belang op kosten van de algemene rekening uit te voeren. Eenzelfde verdeeldheid stond ook in 1830 het samengaan van de zijlvesten in het Hunsingokwartier in de weg.

Na de Grondwetswijziging van 1848, die provinciale besturen de bevoegdheid gaf om de bestaande waterschapsorganisaties op te heffen en nieuwe in te richten, zijn provinciale

staten zich actief gaan bemoeien met het waterschapswezen. In december 1852 keurde de Kroon het Grondreglement voor de waterschappen in de provincie Groningen goed, dat ruim veertig jaar als leidraad bij de oprichting en reglementering van waterschappen heeft gediend. De reglementen van de waterschappen kregen door het Grondreglement een vaste volgorde van bepalingen, die grotendeels aan hetzelfde reglement waren ontleend. Alle reglementen zijn daardoor zeer uitgebreid. Het Grondreglement is in 1896 ingetrokken en vervangen door het Reglement houdende algemeene bepalingen voor de waterschappen, waarin het toezicht van gedeputeerde staten op de kleine waterschappen, vooral met betrekking tot het financieel beheer, een plaats heeft gekregen.

Een vernieuwing van de waterschapsreglementering heeft in 1914 plaatsgevonden met de inwerkingtreding van het Algemeen reglement voor de waterschappen in de provincie Groningen. Het algemeen reglement bevat 18 hoofdstukken met bepalingen die behoudens de in het reglement genoemde uitzonderingen voor alle waterschappen gelden.

De reglementen voor de waterschappen worden met bijzonder reglement aangeduid.

De bepalingen van het algemeen reglement worden in de bijzondere reglementen niet herhaald, zodat daar de bijzondere bepalingen, die voor een specifiek waterschap gelden, een plaats kunnen krijgen. Een eenvoudig voorbeeld van een algemeen geldende regel is de eerste zin van art. 14 van het algemeen reglement: 'Het bestuur bestaat uit drie leden.' Deze bepaling wordt in het bijzonder reglement voor waterschappen met een beperkte vlaktemaat en een eenvoudige structuur niet meer gevonden; enerzijds leidt deze bepaling ertoe dat waterschappen met vier bestuursleden op den duur het vierde bestuurslid verliezen, anderzijds worden afwijkingen van deze regel in waterschappen van grotere omvang en een bijzondere structuur in het bijzonder reglement beschreven.

De uitvoeringsbepalingen van het algemeen reglement betreffende de begroting en de rekening, besluiten tot wijziging van de begroting, tot af- en overschrijving van en op posten der begroting, en tot betaling uit de post voor onvoorziene uitgaven hebben jarenlang verwarring gezaaid bij de kleine waterschappen. Het voorschrift dat een batig of nadelig saldo van een boekjaar niet op de begroting van het opvolgende boekjaar mocht worden opgevoerd, was voor waterschappen waar weinig omging een onbegrijpelijke maatregel.

Het algemeen reglement is in de loop van de jaren vele malen gewijzigd en aangevuld. Het is in 1995 ingetrokken.

In 1856 zijn de zijlvesten, dijkrechten en kustpolders op het Hogeland – ten noorden van de lijn Zoutkamp, Groningen en Ten Boer – opgeheven en met een 'modern' reglement onder gezag van het provinciaal bestuur gebracht. Het waterschap Hunsingo

(1856) is te beschouwen als het eerste geconcentreerde waterschap in deze provincie. In Westerkwartier (1863) zijn de zijlvesten in dat gebied verenigd. Het waterschap Oldambt (1863) was de voortzetting van het Termunterzijlvest.

In samenhang met de aanleg van een scheepvaartkanaal van Delfzijl naar Groningen, dat tegelijk als afwateringskanaal van een groot deel van Zuidoost-Groningen ging fungeren, was een reorganisatie van de in dat gebied liggende waterschapsorganisaties nodig. Het zijlvest van de Drie Delfzijlen is gesplitst en opgeheven. Ten noorden van het Eemskanaal is het waterschap Fivelingo, ten zuiden Duurswold tot stand gekomen (1871).

Samen met de waterschappen Reiderland (1865), Oterdum (1870) en Westerwolde (1878) en als laatste het waterschap Pekel A (1901) hebben bovengenoemde waterschappen tientallen jaren de hoofdstructuur van het waterschapsbestel in Groningen uitgemaakt.

Vanaf 1854 hebben provinciale staten enige honderden molenpolders en andere kleine(re) waterschappen (opnieuw) opgericht en gereguleerd. Daarnaast zijn vanaf 1906 ook tientallen waterschappen opgericht en gereguleerd zonder specifiek waterstaatkundige taak. De laatste categorie wordt kortweg aangeduid als weg- en brugwaterschappen; bij de opheffing zijn hun taken overgegaan op de gemeenten.

Afgezien van incidentele samenvoegingen van waterschappen is de concentratie van waterschappen tot 'stroomgebied'waterschappen eerst in 1961 op gang gekomen met de opheffing van de molenpolders in Westerwolde. Tussen 1967 en 1990 zijn alle molenpolders en andere 'natte' waterschappen opgeheven en zijn hun taken overgenomen door de boezemwaterschappen.

De oprichting van het waterschap Ommelanderzeedijk (1967), dat de zee- en slaperdijken ging beheren, was de aanzet tot de geleidelijke opheffing van de waterschappen, die met de dijkzorg waren belast. In de eerste helft van de jaren '90 zijn, met uitzondering van het waterschap Eemzijlvest –op zichzelf al een geconcentreerd waterschap-, alle nog bestaande waterschappen in Groningen opgeheven. Naast het genoemde Eemzijlvest zijn toen de interprovinciale stroomgebiedwaterschappen Noorderzijlvest, Hunze & Aa alsmede Dollardzijlvest tot stand gekomen. In het hoofdstukje over de Friese waterschappen is al melding gemaakt van de vorming van enkele interprovinciale waterschappen.

Tegelijk met de ontmanteling van de Dienst Provinciaal Zuiveringsbeheer van de provincie Groningen en de opheffing van het Zuiveringsschap Drenthe, wier taken door verschillende waterschappen zijn overgenomen, zijn de overgebleven waterschappen nogmaals gereorganiseerd in 2000. Het waterschap Noorderzijlvest, dat gevestigd is te Groningen, omvat thans de voormalige waterschappen Noordenveld, Westerkwartier, Hunsingo en

Fivelingo; het waterschap Hunze en Aa's te Veendam omvat de voormalige waterschappen Duurswold, Oldambt, Dollardzijlvest en Hunze en Aa.

De bestuursstructuur van de zijlvesten vertoonde binnen een min of meer vaste grondslag een groot aantal variaties, die in algemene besturen van verschillende omvang resulteerde. De bestuursstructuur van de opgeheven waterschappen is grotendeels eenvoudig en gelijkvormig. In kleine waterschappen, waar de ingelandenvergadering de hoogste macht uitmaakt, bestaat een bestuur van beperkte omvang. In de grote, in onderdelen bestaande waterschappen heeft tot 1987 een bestuursopbouw in drie geledingen bestaan, namelijk een algemeen bestuur (=hoofdbestuur aangevuld met de onderdeelbesturen), een hoofdbestuur (=voorzitter plus de voorzitters van de onderdeelbesturen) en een college van gecommitteerden uit het hoofdbestuur als dagelijks bestuur.

In financieel opzicht heeft de oprichting en reglementering van waterschappen door provinciale staten een grote verbetering gebracht: in plaats van het uiterst ondoorzichtige systeem van een algemene kas en soms tientallen 'potjes' van plaatselijke en regionale onderhoudsobjecten kreeg elk waterschap een centraal beheerde kas voor alle inkomsten en uitgaven. De omslagheffing, die bij sommige zijlvesten nog gebruik maakte van de eeuwenoude verdeling in jukken en grazen, werd vernieuwd en op de kadastrale maat geschoeid. Als uitvloeisel hiervan zijn uit de bestanden van het rijkskadaster nieuwe leggers van gronden aangelegd, waarin ieders grondbezit tot op de centiare nauwkeurig werd geboekstaafd.

Tot (ver) in de 20ste eeuw bestond de ambtelijke organisatie van de boezemwaterschappen uit slechts enige personen, een secretaris, een deskundige of waterbouwkundige en een ontvanger, soms zelfs in de vorm van een dubbelfunctie, die naast hun waterschapswerk doorgaans andere bronnen van inkomsten hadden. Afgezien van de bij het reglement van 1856 voorgeschreven uit te voeren werken in het waterschap Hunsingo en de uitvoering van de kanalisatieplannen in het waterschap Westerwolde in het eerste kwart van de 20ste eeuw schenen de waterschappen lange tijd daarna een periode van rust en stilte door te maken. Dit bedriegelijke beeld wordt versterkt door de salarissen van de hoofdamttenaren, die vanaf de oprichting van de waterschappen tientallen jaren onveranderd zijn gebleven. Het mag dan ook verbazingwekkend worden genoemd dat de waterschappen erin zijn geslaagd hun ambtenaren meestal tot hun pensioen in dienst te houden. Bij het waterschap Hunsingo brak in 1908 het besef door dat de salarissen ten opzichte van andere overheidsfuncties schromelijk waren achtergebleven. Meer dan een

halve eeuw is door het waterschapsbestuur een voortdurende strijd met gedeputeerde staten gestreden over de aanpassing van de salarissen en de toekenning van bijzondere toelagen aan zijn leidinggevend personeel.

Door de langzamerhand toenemende waterschapsadministratie, onder andere veroorzaakt door regelgeving inzake pensioenvoorzieningen, comptabiliteitsvoorschriften en archiefbeheer, alsmede een toename van het onderhoud van waterschapswerken en een uitbreiding van de schouw over de waterafvoerende sloten ontstond er behoefte aan administratief en technisch personeel. In en kort na de Tweede Wereldoorlog zijn hier en daar enige administratieve krachten in dienst van de waterschappen getreden. Deze ontwikkeling heeft mede bijgedragen aan de noodzaak tot de aankoop en het inrichten van gebouwen als kantoorruimte en centrale archiefbewaarplaats. Sinds omstreeks 1968 is het aantal personeelsleden explosief toegenomen, onder meer ten gevolge van het overnemen van de reglementaire taken van de opgeheven molenpolders en de daarmee samenhangende uitvoering van verbeteringsplannen en andere waterschapswerken in het kader van ruilverkavelingen. In het waterschap Hunsingo, dat in een personele unie verbonden was met het in 1967 opgerichte dijkwaterschap Ommelanderzeedijk, kwam daar nog de heffing van een verontreinigingsomslag (in 1971 en 1972) en vanaf 1973 de omslag over 'gebouwde' eigendommen bij. Door de groei van het personeelsbestand ontstond er een zelfstandige eenheid personeelszaken en salarisadministratie. Als uitvloeisel van de uitbreiding van het personeel zijn in de boezemwaterschappen personeelsverenigingen opgericht.

De 'buiten'diensten van de waterschappen, die tot de jaren zestig doorgaans slechts een enkele medewerker in vaste dienst telden, namen door een grote uitbreiding van de werken in eigen beheer in evenredigheid met de binnendiensten in omvang toe. Voor de medewerkers en de opslag van materialen en materieel zijn werkplaatsen, loodsen en (dijk)magazijnen gebouwd.

Naast de hoofdambtenaren hadden de boezemwaterschappen van ouds nog een of meer sluiswachters en een vast aantal boden in dienst. In Westerkwartier en Hunsingo is de functie van sluiswachter na de afsluiting van het Reitdiep alleen voor de Hunsingosluis bij Zoutkamp behouden, in Westerwolde is daarentegen het aantal sluiswachters en brugwachters annex wegwerkers explosief gestegen na de kanalisatiewerken. De boden fungeerden als intermediair tussen het bestuur of de hoofdambtenaren en de ingelanden; het waren vaak veldwachters en kleine zelfstandigen, die dit zeer kleine baantje voor een habbekrats per jaar waarnamen. Door de verbeteringen van de middelen van vervoer en

communicatie in het algemeen, en meer in het bijzonder de ontwikkeling en de uitbreiding van het telefoonnet in de jaren zestig, is de functie van bode uitgehold en tenslotte overbodig geworden. De laatste boden zijn technische opzichters van grote districten geworden, die leiding geven aan de onderhoudsmedewerkers van de buitendienst.

De schriftelijke neerslag van de handelingen van de zijlvesten en de dijkrechten is in zeer verschillende omvang bewaard gebleven. De meeste archieven van zijlvesten en dijkrechten zijn omstreeks 1900 door het rijksarchief te Groningen in bewaring genomen; die van het Hunsingo-kwartier zijn bewaard bij het waterschap Hunsingo (nu: Noorderzijlvest). Door de toevoeging van een grote hoeveelheid archiefstukken uit andere archieven en losse aanwinsten waren de inventarissen van 1901 en 1905 verouderd en onoverzichtelijk geworden. In 1994 is in een gezamenlijke aktie van het rijksarchief en het waterschap Hunsingo een nieuwe verzamelinventaris van alle archiefstukken van zijlvesten en dijkrechten tot stand gekomen.

De archieven van de 'molenpolders' en oorspronkelijk buiten de boezemwaterschappen gelegen waterschappen worden bij de rechtsopvolgers bewaard. In het algemeen zijn de archieven van de molenpolders veel minder compleet dan die van de andere waterschappen overgedragen. Dit kan goeddeels worden toegeschreven aan het beheer van de secretarissen, die in waterschappen met dijkzorg veelal functies als gemeentesecretaris of kassier van de boerenleenbank bekleedden en die gewend waren hun stukken geordend te bewaren.

De archieven van de weg- en brugwaterschappen zijn meestal overgedragen aan gemeenten, die de wegen en bruggen hebben overgenomen. In het gebied van het waterschap Noorderzijlvest wordt getracht deze archieven in het centrale depot van het waterschap samen te brengen.

Er hebben in de provincie Groningen twee algemene verenigingen van waterschappen bestaan, die na de concentraties van waterschapstaken in een klein aantal waterschappen hun werk hebben beëindigd. De oudste vereniging was de Vereniging, later Bond van Groninger kustwaterschappen, die van 1921 tot 1968 de belangen van de waterschappen belast met de zorg voor de zeedijk langs de Wadden heeft behartigd. Kort na de oprichting van het waterschap Ommelanderzeedijk, dat in 1967 belast werd met de zorg voor de zee- en slaperdijken van de waterschappen tussen Zoutkamp en Delfzijl, heeft de secretaris van de Bond zijn werk neergelegd. De Bond is in 1986 opgeheven.

De Groninger Waterschapsbond (1925-1999) heeft op een veel ruimere schaal dan de Bond van kustwaterschappen de belangen van de waterschappen behartigd. Begonnen met

4.2.4.2. Archieven

19 leden en allengs gegroeid tot een kleine 200 leden-waterschappen in de jaren zestig, is deze Bond eind 1999 opgeheven, toen er nog maar vier waterschappen in Groningen waren. De Waterschapsbond heeft zeer veel voor de waterschappen gedaan en heeft een groot scala van zaken opgestart en besproken. In grote kring werden de jaarlijkse cursussen voor waterschapsbestuurders, georganiseerd door de Vereniging voor Hoger Landbouwonderwijs, gewaardeerd; de excursies van waterschapsbesturen naar tal van waterstaatswerken in Nederland en Noord-Duitsland trokken soms honderden deelnemers. Deze bond was aangesloten bij de Unie van Waterschapsbonden. Na de omvorming van de Unie in de Unie van Waterschappen (gevestigd te 's-Gravenhage) per 1 januari 1969 en de opheffing van de meeste kleine waterschappen in Groningen is de rol van de Groninger Waterschapsbond als intermediair tussen de waterschappen in Groningen en de Unie alleen maar belangrijker geworden.

De archieven van beide bonden berusten bij het waterschap Noorderzijlvest.

Van verenigingen van waterschappen met een beperkt doel is nagenoeg geen archiefmateriaal bewaard gebleven. De Vereniging van waterschappen met elektrische bemaling, opgericht in 1923 met het doel speciale tarieven voor de gemalen van het Provinciaal Electriciteitsbedrijf van Groningen te krijgen, is omstreeks 1950 ter ziele gegaan. Enige stukken betreffende de vereniging zijn in het archief van het waterschap Hoop en Verwachting (Noorderzijlvest) te vinden.

Wij ontbieden alle authoriteiten
gaat / om die verdeeling en dat be-
dient / naar 's Konings welme-

En zal afschzift dezer / met ee-
zonden / onder gewone conductoien

A Aan de Regtbank van Eersten

B Aan den heer Officier by dezer

C Aan de respectieue Vrederegeregt

D Aan den Militie-Commisfaris

rustende fchutterij te inf

E Aan de Hegeringen der drie S

En hoorts een toereikend getal